

Kyrkans tionde och kronans

Studier kring reformationens återverkningar på tiondebeskattningen

I

Rätten till tiondelen av jordbrukets årliga avkastning utgjorde en av medeltidskyrkans viktigaste ekonomiska tillgångar. När kyrkans världsliga maktställning krossades av Gustav Vasa, förvandlades tiondepålagan till en huvudsakligen kronan tillkommande skatt. Denna kronans tiondeuppbörd har avsatt ett rikt material av längder och räkenskaper, som alltsedan Hans Forssells banbrytande arbeten i betydande utsträckning kommit att utnyttjas av den kulturgeografiska och den ekonomiskt inriktade historiska forskningen. Framför allt för forskningsuppgifter rörande jordbrukets produktivitet och närliggande problem har detta källmaterial haft en central betydelse.¹

Den *förreformatoriska* tiondebeskattningen i Sverige har däremot i förhållandevis liten utsträckning behandlats av forsk-

¹ H. FORSELL, Sverige 1571 (1872), s. 21 och 318, dens., Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet. VHA AH ny följd 8 (1884), s. 24 och 157 ff, E. G. HUSS, Undersökning över folkmängd, åkerbruk och boskapsskötsel i landskapet Västerbotten åren 1540-1571 (1902), s. 78 ff, E. HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I: 1 (1935), s. 89, D. HANNERBERG, Närkes landsbygd 1600-1820 (1941), s. 195 ff, J. WESTIN, Angermanlands historia under Gustav Vasa och hans söners tid. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning, 1943-44, s. 107 ff, A. WENNERBERG, Lantbebyggelsen i nordöstra Östergötland 1600-1875 (1947), s. 189 f samt B. HELMFRID, Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia 1555-1763 (1949), s. 15 ff. - Jfr även J. WEIBULL, Tionden i Skåne under senare delen av 1600-talet (Skrifter utgivna av Fahlbeckska stiftelsen XXXVIII).

ningen. Utförda beräkningar av kyrkans medeltida tiondeintäkter grundar sig i första hand på efterreformatiskt material. Det fragmentariskt bevarade kyrkliga kamerala medeltidsmaterial har gjort ett sådant förfaringssätt naturligt. Frågan är emellertid om det är metodiskt försvarligt. Utgör verkligen de efterreformatiska tionderäkenskaperna en hållbar grund för en bedömning av den reella tiondebeskattningen ens under medeltidskyrkans sista tid?

Problemet har en betydande räckvidd. I den mån påtagliga kvantitativa skillnader, som icke betingats av skördeutfallet, kan påvisas mellan kyrkans tiondeintäkter före reformationen och kronans efterreformatiska, ger detta inte bara en förändrad bild av medeltidskyrkans ekonomiska underlag utan också svar på en annan väsentlig, men av tidigare forskning nästan helt obeaktad frågeställning: Vilka ekonomiska konsekvenser har Gustav Vasa-tidens kyrkopolitiska förändringar fått för tiondegivarna, för den jordbrukande befolkningens stora massa?

I den historiska litteraturen har allmogens motstånd mot den kyrkliga nyordningen genomgående betonats. Klockskatt, konfiskationer av kyrkornas silver och förändringar i gudstjänstbruket har anförts som väsentligaste orsaker till reaktionen. Ett svar på ovan fixerade problemställningar bör kunna ställa frågan om allmogens attityd till reformationen under förnyad belysning.

2

Kyrkans anspråk på tionde i Sverige är belagt redan från 1000-talet genom en bulla från Gregorius VII till de svenska konungarna. Påven framför här krav på tionde till biskopar, sockenpräster, kyrkor och de fattiga.¹ Av dessa krav torde tionde till kyrkor och sockenpräster tidigast ha blivit en realitet.² Tionde-

¹ DS 25.

² Rörande fattigtionde under äldre medeltid se nedan.

kraven från biskoparna, en myndighet utanför ätt- och sockengemenskapens ram, synes däremot ha haft ett kompakt motstånd att övervinna och förverkligades sannolikt först efter påtryckningar mot tingsmenigheterna från kungamaktens sida.³ Senast på 1190-talet var dock biskopstionde en realitet åtminstone i Uppsala och Skara stift.⁴

Principerna för den tiondefördelning, som blev en följd av biskopsdelens införande,⁵ framgår av landskapslagarnas kyrkobalkar. Deras bestämmelser anger riktlinjerna för senare svensk tiondebeskattning. Beskattningsobjekten är i princip all markens gröda (»sädestionde») och allt levande (»kvicktionde».⁶

Flertalet landskapslagar tillerkänner sockenprästen en tredjedel av sädestionde samt biskopen, sockenkyrkan och de fattiga vardera en tredjedel av återstoden, vilket således motsvarar två tiondedelar av den totala tiondesumman.⁷ De båda västgöotalagarna tillerkänner däremot prästen »så mycket som kyrkan är invigd till. Sedan skall man skifta i tre lotter: en äger biskopen, den andra äger kyrkan, den tredje de fattiga».⁸ Hälsingelagen, slutligen, föreskriver en fördelning efter »gam-

³ H. SCHÜCK, *Ecclesia Lincopensis* (1959), s. 236; jfr för Danmark även L. WEIBULL, *Skånes kyrka från äldsta tid till Jakob Erlandsens död 1274*, Nord. Hist. II, s. 527.

⁴ DS 98 och SRS III:2, s. 113. – För Linköpingsstiftet har man tidigare räknat med förekomsten av biskopstionde redan vid 1100-talets mitt, en uppfattning som dock ifrågasättes av SCHÜCK (ovan a. a., s. 235 f och där anförd litteratur).

⁵ Undantag får här göras för Gotland, där biskopen inte tillerkändes någon del av tionde (GL III).

⁶ I ett par svenska landskapslagar förekommer dessutom spår av ett annat slag av tionde, s. k. huvudtionde (jfr HOLMBÄCK-WESSÉN, *Svenska landskapslagar* 1, s. 26 och där anförd litteratur).

⁷ UL Kk I, VII, ÖgL, Kk IX, XIII, SmL Kk VI, SdML Kk IV, VmL Kk VI och DL Kk III (se även I. NYLANDER, *Das Kirchliche Benefizialwesen Schwedens*, s. 218 ff). – Denna fördelning har uppfattats som en kompromiss mellan tvenne på kontinenten gängse fördelningssystem (se senast NYLANDER, s. 206 ff, och där anförd litteratur).

⁸ VgL I Kk XVII och VgL II Kk XXXVI–IX (jfr NYLANDER, s. 209 ff).

mal sed». En något äldre stadga, utfärdad av ärkebiskopen 1297, låter sädestionde delas i tre lika stora delar, av vilka en tillföll sockenprästen, en annan de fattiga medan den tredje delades lika mellan biskopen och sockenkyrkan.⁹

Rörande fattigtiondens erläggande och användning saknas preciserade uppgifter i landskapslagarna, men uppgifter från annat håll ger vid handen, att huvuddelen av fattigtionde tidigast behållits av tiondegivarna för fördelning efter eget gottfinnande, i första hand bland behövande släktingar.¹⁰ Snart nog reste emellertid biskoparna krav på delar av fattigtionde, främst för hospitalens räkning. Inom Linköpings stift synes detta ha skett redan i början av 1200-talet och vid mitten av nästa århundrade tillföll en tredjedel av fattigtionde hospitalen.¹¹ I Skara stift föreskrev en stadga från 1281 och den något senare avfattade kyrkobalken i yngre västgötalagen, att hälften av fattigtionden skulle ges till hospitalen medan bonden tog återstoden hem till sig som de fattigas lott.¹²

I ärkestiftet anslogs vid 1200-talets mitt en tredjedel av Upplands fattigtionde till domkyrkan,¹³ men också hospitalen synes ha fått viss del av tionde.¹⁴

Under senare hälften av 1300-talet och början av 1400-talet restes från kyrkans sida krav också på den av tiondegivarna

⁹ HL Kk VII. Fördelningen av tionde i Hälsingland synes ha företett betydande lokala varianter (nedan s. 277 not 6).

¹⁰ Nedan, RPB 1695 samt SmL Kk VI: »Den tredje delen åt de fattiga, hellre åt skylda än åt oskylda».

¹¹ H. SCHÜCK, s. 244 ff.

¹² DS 709 och VgL II Kk XXXVI.

¹³ DS 380 samt 391–94. – Den i litteraturen vanliga uppfattningen (bl. a. K. V. LUNDQVIST, *De svenska domkapitlen*, s. 133 ff, J. ROSÉN, *De sekulära domkapitlens tillkomst*, s. 71 ff och senast ANDRÉ, HT 1965, s. 407), att fattigtionde i sin helhet skulle ha anslagits till domkyrkan och kapitlet redan omkring 1250, torde inte kunna upprätthållas. DS 391 och 1472 ger klart uttryck för att det gällt endast *tredjedelen* av fattigtionde. Förf. avser att i annat sammanhang återkomma till denna fråga.

¹⁴ DS 6475 och RPB 926.

alltjämt behållna delen av fattigtionde. Det första steget i denna riktning togs 1364, då linköpingsbiskopen fick konungens och rådets brev på att en tredjedel av fattigtionde skulle tillfalla kanikerna vid domkyrkan. Den återstående tredjedelen i Linköpings stift bemäktigade sig biskopen ett femtiotal år senare och anslog den åt kulten vid domkyrkan, främst vid själakoret. Utvecklingen i övriga stift var likartad; biskoparna och domkapitlet tillskansade sig rätt till tidigare icke disponerade delar av fattigtionden.¹⁵

Landskapslagarnas bestämmelser om kvicktionde är, med undantag för Gutalagen som saknar stadganden härom, i stort sett likartade: Sockenprästen äger ensam rätt till kvicktionde.¹⁶ Östgötalagen förklarar denna rätt gälla tionde av alla levande djur, Smålandslagens bestämmelser synes förutsätta kvicktionde enbart av boskap, medan flertalet Svealagar och Hälsingelagen uttryckligen innehåller krav på tionde också av jaktbyte och fiskfångst.

Rörande taxering och uppbörd av tionde är landskapslagarnas bestämmelser knapphändiga. Samtliga lagar föreskriver en beräkning av tiondekvoten ute på åkern sedan säden skurits. Flertalet lagar ålägger prästen att därefter hämta sin säd otröskad på åkern och bönderna att bärga och tröska återstoden av tiondesäden. Någon skyldighet att därutöver befatta sig med denna tillskrives icke bönderna. Upplandslagen slår till och med fast att de saknar skyldighet att göra körslor för biskop eller präst.¹⁷

Landskapslagarna saknar således bestämmelser för det fort-

¹⁵ SCHÜCK s. 253 ff. – För Uppsala stift är motsvarande utveckling fullbordad i och med att fattigtionde i stiftets nordligaste delar från 1395 kom att disponeras av domkapitlet. Vid vilken tidpunkt motsvarande ordning kommit till stånd i övriga delar av stiftet är ovisst (jfr ovan not 13).

¹⁶ Ett visst undantag får dock göras för ärkebiskopens och sockenkyrkornas intäkter av lax, sill, säl och gråskinn enligt HL (Kk VII).

¹⁷ Däremot föreskriver flertalet lagar tiondegivarna skyldighet att föra kvicktionde till prästen.

satta uppborðsförfarandet liksom för kontrollen över tiondegivarna, men senare utfärdade stadgor visar hur man från kyrkans sida sökt reglera dessa frågor. Enligt den stadga, som fastställdes vid provincialkonciliet i Söderköping 1441, ålades sockenprästen att tillsammans med kyrkovärdarna i samband med skörden anteckna tiondegivarnas namn och debitering. De skulle vidare låta föra biskops-, kyrko- och kanik(fattig)tionde till sockenkyrkans magasin och där göra den slutliga fördelningen. För detta arbete tillerkändes de viss ersättning av tiondesåden. Andra uppgifter ger vid handen att de sockenvisa räkenskaperna skulle översändas till prostarna för vidare befordran till biskopen.¹⁸

På ovan tecknat sätt, om än med ett flertal smärre variationer – genom anslag till kloster, stiftskyrkor, etc. – ter sig fördelningen av tionden vid medeltidens slut. Under loppet av Gustav Vasas regering genomfördes emellertid förändringar som innebär att endast sockenprästernas rättigheter lämnades oförändrade, medan den återstående huvuddelen av tionden förvandlades till en skatt till kronan, även om den i räkenskaperna alltså rubricerades som biskopstionde, fattigtionde och kyrkotionde. Stora delar av dessa tiondeposter förbehölls visserligen också i fortsättningen kyrkliga ämbetsmän och organisationer men då i form av anslag från kronans uppburna tionde.¹⁹

Det första steget i denna utveckling togs genom ett beslut vid herremötet i Stockholm 1525, varigenom kyrkodelen av tionde för detta år beviljades till krigsfolkets avlöning.²⁰ Följande år beviljades två tredjedelar av kyrkotionde för den utländska skuldens betalning.²¹ Under 1530-talet anslogs

¹⁸ Åbo kyrkas svartbok, ed. R. HAUSEN, s. 387 f och Synodalstatuter, ed. J. GUMMERUS, s. 38, 59 och 68. – Jfr även ANDRAÆ, HT 1965, s. 408.

¹⁹ FORSELL 1869, s. 183 ff.

²⁰ GR 1525, s. 22, 30 m. fl.

²¹ GR 1526, s. 15 f.

kyrkodelen vid upprepade tillfällen till motsvarande ändamål.²² Källmaterialet är alltför bräckligt för att i detalj belysa den fortsatta process, som definitivt förvandlade kyrkotionde till en kronans stående skatt, men utvecklingen framstår som fullbordad under 1540-talet.²³

Biskopstionde blev vid ungefär samma tid föremål för indragning till kronan framför allt i samband med biskopsvakanser. Slutgiltig synes denna indragning tidigast, från 1520-talets sista år, ha varit i ärkestiftet. Vid 1540-talets början, då biskopstionde i Linköpings och Växjö stift definitivt tillföll kronan, är utvecklingen till kronoskatt fullbordad.²⁴

Den gamla fattigtiondedelen disponerades från 1540-talet slutgiltigt av kronan efter en kontinuerlig indragningsprocess i samband med att prebenden, kloster och hospital upplöstes eller ställdes under kronans kontroll.²⁵

3

Landskapslagarna och senare tillkomna beslut om förändrade dispositioner ger oss en tämligen klar uppfattning om den

²² GR 1530-31, s. 263 f.

²³ FORSSELLS slutsats, att kyrkotionde från och med 1539 har uppburits av kronan (Sveriges inre historia (1869), s. 182) har bemötts av SCHÜCK (s. 243 f) såsom alltför kategorisk. Kyrkotionde från flertalet stift uppbars visserligen 1539 av kronan men Schück hävdar, att detta kan ha varit fallet också under närmast föregående år samt att 1539 års uppörd saknar motsvarighet i Linköpings stift i de följande årens räkenskaper. – Gentemot den senare delen av Schücks argumentering kan dock invändas, att kyrkodelen från och med 1545 regelmässigt är redovisad i räkenskaperna men »efterlåten» till kyrkorna för »byggning, vin m. m.». Detta förhållande ger under alla omständigheter vid handen att kyrkodelen av tionde under 1540-talet betraktades som en tillgång till vilken kronan, icke de enskilda kyrkorna, ägde dispositionsrätt.

²⁴ Biskop Henrik i Västerås förfogade visserligen över biskopstionde från hela stiftet ända till sin död 1556 (FORSSELL 1869, s. 161) men endast såsom förläning av kronan disponerad tionde (Prostarnas tiondelängder, Västerås stift, vol. 1, KA).

²⁵ FORSSELL 1869, s. 154 ff, och SCHÜCK, s. 257 f.

medeltida tiondebeskattningens teoretiska utformning. Problemet hur dessa bestämmelser blivit omsatta i praktiken är däremot betydligt vanskligare att belysa.

Som redan inledningsvis berördes har det efterreformatoriska källmaterialet i stor utsträckning fått tjäna som grundval för försöken att rekonstruera den reella tiondebeskattningen i medeltidskyrkans regi. I den grundläggande undersökningen om kronans ekonomiska vinst av reformationen, »Sveriges inre histora under Gustaf den förste», har Hans Forssell lagt ett tionderegister från 1559, som i stort sett täcker hela riket, till grund för en beräkning av kyrkans indragna tionde. Forssell understryker dock, att hans överslag är osäkert eftersom en någorlunda säker statistisk beräkning borde grunda sig på medeltalet för flera år.¹ Däremot ger inte Forssell uttryck för någon skepsis mot att använda 1550-talets tionderäkenskaper som uppskattningsnorm för medeltidskyrkans intäkter.

I sin granskning av Forssells beräkning av medeltidskyrkans inkomster har Gunnar Olsson i »Stat och kyrka vid medeltidens slut» påtalat en rad osäkerhetsmoment. Han framhåller också nödvändigheten av att gå utöver det efterreformatoriska källmaterialet om man vill erhålla en mera konkret bild av medeltidskyrkans ekonomiska resurser. Olsson visar på ett flertal medeltida belägg, som i fråga om tiondens sammansättning företer olikheter i jämförelse med läget under 1540- och 1550-talen. Som en sammanfattning konstaterar emellertid Olsson, att även om »det yngre källmaterialet inte utan vidare kan läggas till grund för uppfattningen om den katolska kyrkans tiondeinkomster, måste man erkänna, att det är ytterligt små möjligheter man har att korrigera det yngre materialets utslag. Det är en uppgift som måste lämnas utförd. Tillräckligt mycket är emellertid känt om tiondens ungefärliga storlek. Den har varit viktigare som inkomstkälla för kyrkan, med undantag

¹ FORSSELL 1869, s. 231 ff, samt tabell F 1; jfr dock Forssells nedan i not 4 angivna arbete.

för klostren, än kyrkojordens avkastning. Jämfört med statens inkomster synes tionden ha givit kyrkans målsmän lika stora intäkter, som skatten tillförde kronan».²

Riktigheten av det sistnämnda omdömet, som avser en jämförelse mellan kronans intäkter 1533 och kyrkans tionde enligt 1559 års tionderegister men omräknad efter vid 1530-talets början gällande priser, har senare ifrågasatts av Ingrid Hammarström.³ Däremot synes Hammarström i likhet med Olsson vara benägen att tillerkänna de efterreformatoriska tionderäkenskaperna betydelse som ungefärlig värdemätare av kyrkans tiondeuppbörd under medeltidens slutskede.

Hos Forssell och i viss mån också hos senare forskare är det tionderäkenskaperna från slutet av 1550-talet som kommit att stå i centrum för intresset. Detta beror på, att Forssell i första hand avsåg att få fram en total jämförelse mellan den medeltida och den reformerade kyrkans stat samt mellan den förra och kronans, och att det först från åren 1558–59 föreligger ett material som täcker större delen av riket. I en senare undersökning om den svenska jordbruksnäringen under 1500-talet har Forssell visserligen gjort tidigare tionderäkenskaper till föremål för en synnerligen värdefull statistisk bearbetning⁴ men också i detta arbete lämnas i flera fall de allra äldsta efterreformatoriska tionderäkenskaperna helt eller delvis utan avseende.⁵

² G. OLSSON, Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut (1947), s. 28 ff och 39 ff.

³ I. HAMMARSTRÖM, Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540 (1956), s. 318 f.

⁴ FORSSELL, Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet (1884), passim.

⁵ Bortsett från sporadiska notiser i fogderäkenskaper och räntekammarböcker föreligger efterreformatoriska tionderäkenskaper för Uppsala stift från och med 1537, för Västerås stift från 1542, för Strängnäs stift från 1549, för Linköpings stift från 1544, för Växjö stift från 1550 och Skara stift från 1546. För tiden fram till 1557 är detta material samlat i serien Prostarnas tionderäkenskaper (KA) och ingår därefter tillsammans med fogderäkenskaperna i serien Landskapshandlingar (jfr FORSSELL 1869, s. 182 f).

För kännedomen om de förhållanden som rått på tiondebeskattningens område under den katolska tiden, måste självfallet de äldsta delarna av det efterreformatoriska materialet ha primär betydelse. I undervisningar och tillämpade fördelningsprinciper framträder här en rad lokala variationer i fördelning och uppbördsförfarande, som avviker såväl från landskapslagarnas bestämmelser som från senare räkenskaper, där dessa lokala sedvänjor i stor utsträckning blivit bortrationaliserade.⁶

Problemet huruvida det efterreformatoriska materialet utgör en användbar värdemätare på medeltidskyrkans intäkter av tionde kan dock inte lösas enbart på grundval av detta material, utan först när det kan sättas i relation till i första hand kvantitativa uppgifter om den förreformatoriska tiondebeskattningen. Trots vad som tidigare sagts om otillräckligheten av

⁶ Utöver förhållanden som i det följande skall behandlas kan nämnas uppgiften i en undervisning till tionderäkenskaperna för Småland 1545, vari uppgives att Västbo och Östbo härader tidigare inte erlagt någon kyrkotionde (Linköpings stift vol. 1) samt uppgiften i 1546 års undervisning till tionderäkenskaperna för Östersyssell i Värmland (Prostarnas tionderäkenskaper, Skara stift vol. 1 B, fol. 425), varav framgår att tionde här delades i tre lika stora delar mellan präst, kyrka och biskop. – Denna upplysning får, tillsammans med förhållandet att räkenskaperna för såväl Öster- som Västersyssell åtminstone 1546, 1552, 1554 och 1555 endast omfattar biskopstionde, väsentliga konsekvenser för de av Forssell meddelade statistiska bearbetningarna (FORSELL 1884, bil. s. 117 ff och 1872 s. 110). Forssells summeringar skall således fördubblas för Östersyssell och sannolikt också för Västersyssell. Detta leder i sin tur till att Forssells slutsats om den exceptionellt starka ökningen av spannmålsproduktionen i Värmland under följande århundraden måste ifrågasättas (FORSELL 1884, s. 27). En liknande reservation bör också framföras mot Forssells resultat för Västergötland, som utgår från antagandet att kronotionde därstädes trots Västgöotalagarnas stadganden (ovan s. 270) utgjorde två tredjedelar av hela tionde. – Ytterligare avvikelser från normala fördelningsprinciper är dessutom kända framför allt från de nordligare delarna av Uppsala stift (N. ÅHNLUND, Jämtlands och Härjedalens historia 1, s. 539 ff samt J. WESTIN, Ångermanlands historia under Gustav Vasa och hans söners tid. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1943-44, s. 112 ff) samt i Linköpings stift (C. HÄRENSTAM, Finnveden under medeltiden (1946), s. 244 ff och SCHÜCK a. a., s. 237 f; jfr även L. G. LINDE, Sveriges finansrätt (1887), s. 287).

det medeltida materialet föreligger nämligen lämningar, som tillåter omfattande, kvantitativa jämförelser men som med undantag för Upplandskyrkan Funbos räkenskaper lämnats obeaktade av tidigare forskning.

I en undersökning av Funbokyrkans räkenskapssvit 1395–1483 har Carl Göran Andræ analyserat kyrkans tiondeintäkter. Andræ visar att dessa, i all synnerhet i slutet av den angivna perioden, låg på en nivå som väl svarar mot tiondeuppbörden under 1540- och 1550-talen.⁷ Resultatet kan således anföras som ett indicium för den forssellska metodens användbarhet, men materialets snäva territoriella giltighet begränsar självfallet dess värde.

Ett förreformatoriskt källmaterial, som kan tjäna som en säker grundval för en kvantitativ jämförelse med den efterreformatoriska tiondeuppbörden för avsevärt större områden, finns emellertid bevarat för Linköpings och Växjö stift.

4

I Linköpingsstiftets s. k. pappersregister, upplagt för domkapitlets räkning vid 1500-talets början genom dåvarande domprosten Hans Brasks försorg och i samband med att denne 1513 blev biskop överfört till biskopskansliet, återfinns ett betydande material av kameral natur.¹ Ett särskilt intresse tilldrar sig längder över stiftets socknar, uppställda häradsvis efter en enhetlig mall, med uppgifter om biskopsgängärd och disposition av tionde samt med sockenvisa, kvantitativa uppgifter om biskopens tiondeintäkter för flertalet av stiftets Små-

⁷ C.-G. ANDRÆ, Studier kring Funbo kyrkas räkenskaper 1395–1483, HT 1965, s. 407 ff. – Andræ meddelar också en del siffror för tiondeuppbörden under medeltidens slutskede i några andra Upplandssocknar (s. 411 och 436), vilka i jämförelse med 1550-talets uppbörd (FORSELL 1884, bil. s. 19) synes ge ett liknande resultat.

¹ Kh 54, Linköpings stifts- och landsbibliotek. – Jfr E. NYGREN, Registra ecclesie lincolniensis (1941), s. 113 ff, och SCHÜCK, s. 12 ff.

landshärader² (Sunnerbo, Östbo, Västbo, Tveta, Vista, Norra Vedbo, Östra, Sevede och Aspeland).³ Dessa längder har med säkerhet utarbetats 1513 eller 1514 och de kvantitativa tiondeuppgifterna torde likaså härröra från ettdera av dessa år.⁴

Efter dessa schematiskt uppställda längder följer ytterligare ett antal, något senare införda uppgifter om tiondeintäkter. Först kommer under rubriken »Smörränta av Kinda pro decimis pauperum», uppgifter för varje socken och som avslutning anteckningen »summarum 62 pund anno Domini 1518». Sedan följer, under rubriken »Ex Asboland för biskopsdelen tionden» och med tillägget »honungsränta för tionde till Linköpings gård», redovisad tionde för socknarna i såväl Aspelands som Sevede härader. Slutligen meddelas motsvarande uppgifter för ett antal socknar i Kinda härad under rubriken »Ex Kindia 1517». De redovisade kvantiteterna överensstämmer i det närmaste fullständigt med uppgifterna i de föregående längderna.⁵

Pappersregistrets kvantitativa tiondeuppgifter har tydlig karaktär av en på aktuell uppbörd grundad undervisning om biskopsbordets tiondeintäkter. Detta förhållande talar för, att

² Längderna är tryckta i SRS III: 2, s. 282 ff. – Tiondeuppgifterna i pappersregistret har tidigare berörts av G. Olsson och Schück. Den förre betecknar kvantiteterna som »avsevärda» medan den senare avstår från att bedöma dem kvantitetsmässigt (jfr dock nedan s. 288 not 28).

³ Motsvarande uppgifter lämnas också för Södra Vedbo härad, men eftersom häradet jämte dess biskopstionde sedan lång tid varit förlänt till världsliga stormän har dessa uppgifter bedömts som alltför osäkra (jfr SRS III: 2, s. 289 not n). Södra Vedbo lämnas därför utanför den följande undersökningen. – Inom övriga angivna härader saknas uppgifter – till följd av att tionde disponerades av Nydala kloster eller domkapitlets medlemmar eller till följd av pastoratets regala karaktär – för följande socknar: Jönköping och Månsarp (Tveta), Bälaryd (N. Vedbo), Pelarne och Vimmerby (Sevede), Alseda, Karlstorp, Lannaskede, Lemnhult, Myresjö, Nävelsjö och Nye (Östra). I det följande görs alla jämförelser med dessa territoriella begränsningar.

⁴ Dateringen säkerställs av ovan angivna förhållanden samt marginalanteckningen »hoc anno 1514» (p. 107; SRS III: 2 s. 290 not r), utförd av en hand som också gjort ett antal häradsvisa sammandrag av socknarnas tionesummor.

⁵ Kh 54 p. 110–12.

de angivna beloppen har giltighet för mer än ett år, liksom fallet är med den i samma längder redovisade grunden för biskopsgängärdens avlösning. I annat fall borde det ha varit meningslöst att överhuvudtaget föra in beloppen i en handling av denna karaktär. Detta leder i sin tur till slutsatsen, att biskopens tionde från stiftets Smålandsdel har utgått i form av *sämja*, vars storlek i princip varit oberoende av växlingar i skördeutfallet. Dessa antaganden bekräftas helt av senare källor.

Av brevväxlingen 1544 mellan Gustav Vasa och den av honom utsedde uppbördsmannen i Småland framgår, att flera småländska härader givit tionden i form av *sämja*.⁶ Räkenskaper över biskopstionde i Linköpingsstiftets Smålandsdel 1544 ger vid handen, att de tre Finnvedshäraderna Sunnerbo, Östbo och Västbo samt Möre, Stranda, Handbörd och Aspeland jämte Misterhults socken i Sevede alltjämt fullgjorde sin tionde i form av *sämjesmör* eller *sämjepenningar*.⁷

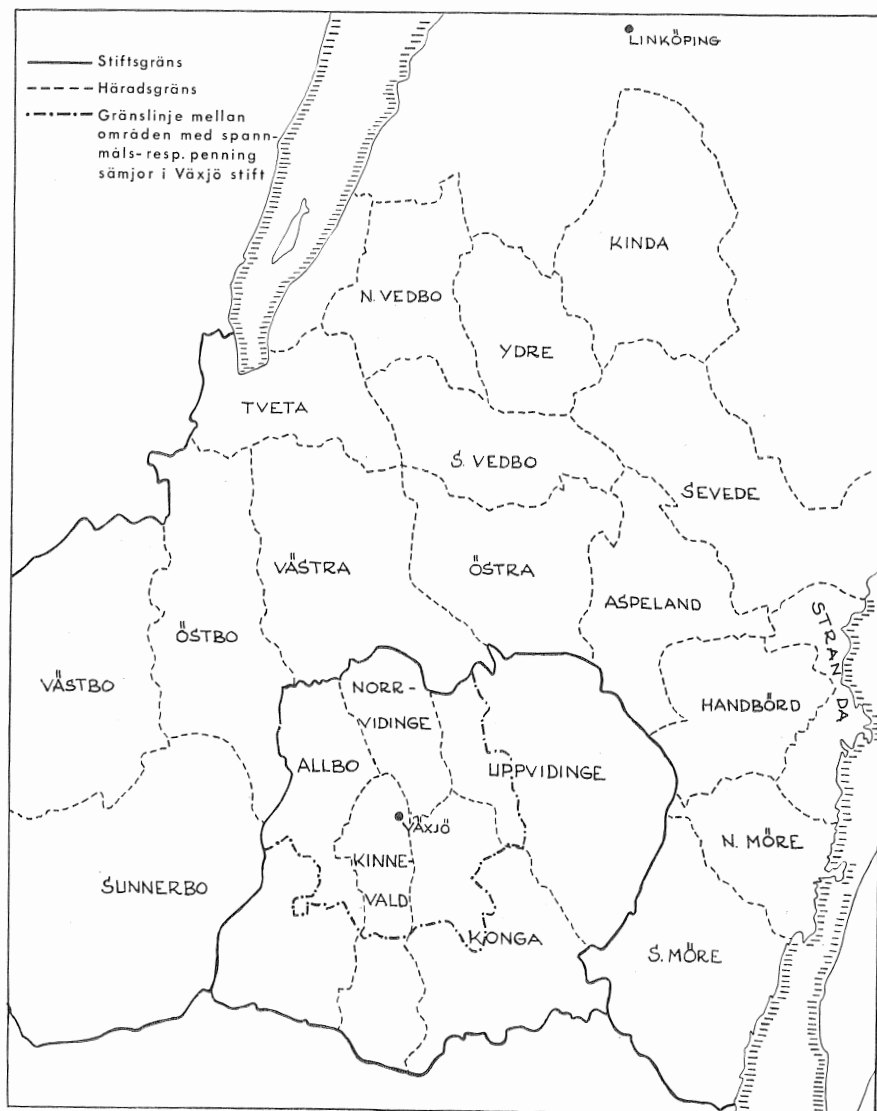
I jämförelse med Linköpingskyrkans pappersregister kan för de tre Finnvedshäraderna inte konstateras någon förändring vad avser *sämjornas sammansättning*.^{7a} För Aspeland och Sevede har däremot en viss förändring kommit till stånd 1544. Med undantag för Misterhults socken erlades biskopstionde i Sevede inte längre som *sämja*, medan Aspeland tidigare honungssämja i stället var satt i penningar. Av »Fougthernes rekenskaper» 1529–30 framgår emellertid att *sämjan* för åtminstone några Aspelandssocknar ännu dessa år utgjordes av honung, som emellertid omräknades i penningar.⁸ Vad beträffar de fyra återstående härader, Norra och Södra Möre, Handbörd och Stranda, som 1544 erlade biskopstionde i form av *sämja*, saknas i pappersregistret uppgift om formerna för biskopstionde. Trots detta måste antagandet, att också dessa

⁶ GR 1544, s. 93 f.

⁷ Prostarnas tionderäkenskaper, Linköpings stift, vol. I, KA; jfr Schüeck, s. 385.

^{7a} Rörande *sämjornas sammansättning* se även tabellbilaga 2 (s. 306).

⁸ Fougthernes rekenskaper, p. 104, KA.

Linköpingsstiftets Smålandsdel och Växjö stift vid 1500-talets början.

härader under den sista katolska tiden utgjorde biskopstionde i form av sämja anses betydligt sannolikare än att en sådan sämja skulle ha kommit till stånd under Gustav Vasas regering, då utvecklingen företer en rakt motsatt tendens.⁹

Beträffande de Smålandshärader, som enligt pappersregistret men inte enligt 1544 års räkenskaper erlade tiondesämjor, ger fogderäkenskaper för 1529 och 1530 klart vid handen, att socknarna i Kinda härad ännu dessa år erlade sämjesmör för tionde och socknar i Norra Vedbo oxar som tiondesämja.¹⁰ För återstående härader, Östra, Tveta och Vista, synes däremot mera preciserade uppgifter om tionde saknas för 1520- och 1530-talen.

För samtliga till Linköpings stift hörande härader i Småland utom Västra, Tjust och Ydre¹¹ är således tiondesämjor klart belagda under tiden 1513-44. Att dessa sämjor utgick i fixerade belopp, som var oberoende av växlingarna i skördeutfallet, framgår av en jämförelse mellan pappersregistrets undervisning, fogderäkenskaperna 1529-30 och tionderäkenskaperna 1544. Vissa smärre förändringar kan visserligen konstateras men skillnaderna är obetydliga. Som exempel kan Sunnerbo härad anföras. Sämjan enligt pappersregistrets undervisning uppgår för hela häradet till 245 lispund smör och enligt 1544 års räkenskaper till 219 lispund. För inte mindre

⁹ Se vidare nedan s. 290 ff. – En uppgift i 1529 års räntekammarbok ger vid handen att biskops- och spetalstionde för Möre och Öland detta år levererats i form av penningar till ett sammanlagt belopp av 400 mark danica (vol. 2 s. 65). Detta behöver självfallet inte betyda att sämjan vid denna tid var fixerad i penningar, en övergång till penningsämja kan på motsvarande sätt som för Aspeland (ovan) tänkas ha kommit till stånd något senare, men det väsentliga i sammanhanget är att 1529 års uppbörd ligger i paritet med 1543 års sämja och att Aspelandsexemplet tyder på, att en eventuell förändring av sämjans sammansättning inte har fått några väsentliga konsekvenser för dess storlek.

¹⁰ Foughternes rekenskaper 1529-30 p. 382 och 662 i jämförelse med pappersregistret.

¹¹ Uppgifter i Kh 54 p. 110 och i Foughternes rekenskaper 1529-30 p. 382 antyder dock förekomsten av tiondesämjor också i Ydre.

än 15 av häradets 24 socknar är beloppen helt identiska (tabellbilaga 3).¹²

De ovan berörda sämjorna gäller i de flesta fall biskopsdelen av tionde. Kinda härads sämja avser emellertid fattigtiondedelen och åtminstone för några härader innefattas också en del av fattigtiondedelen jämte ordinarie biskopstionde i sämjorna. Vid denna tid disponerade nämligen Linköpingsbiskopen regelmässigt över den s. k. spetalsdelen (motsvarande $\frac{1}{3}$ av hela fattigtiondedelen) i stiftets Smålandsdel,¹³ och pappersregistrets undervisning anger uttryckligen att sämjorna för de tre Finnvedshäraderna gäller för såväl biskops- som spetalsdelen.¹⁴ Som stöd för uppfattningen att fattigtiondedelen, som under medeltidens slutskede helt disponerades av domkapitel och biskop,¹⁵ mera generellt utgick i form av sämjor kan dessutom anföras den inledande undervisningen till 1544 års räkenskap. Här talas nämligen om tiondesämjor utan särskild begränsning till biskopstionde.¹⁶ Detta tyder också på att kyrkodelen av tionde utgick i form av sämja.¹⁷

En värdemässig jämförelse mellan de senmedeltida sämjorna för biskopstionde (fattigtionde) och ett medeltal av den skörde-

¹² Jfr även GR 1544 s. 596: »Om den Olof Galle, som nu i så många år de 10 pund smör av Agunnaryds socken have inne med sig behållit». – De smärre förändringar som kan iakttagas mellan Kh 54 och 1544 års räkenskap torde generellt sett kunna förklaras med de båda källornas olikartade karaktär samt med att 1544 års räkenskap gäller för 1543, då förhållandena genom det småländska upproret varit exceptionella.

¹³ SRS III 2, s. 286–90; jfr SCHÜCK, s. 257.

¹⁴ SRS III: 2, s. 289 not n och p. Eftersom det för övriga härader saknas uppgifter om att sämjorna inkluderar också spetalstionde används summorna i följande beräkningar (nedan) som om detta inte var fallet.

¹⁵ Jfr ovan s. 271 f.

¹⁶ Ovan not 7. – En speciell undervisning om de olika delarna av fattigtionde har tidigare ingått i 1544 års räkenskap.

¹⁷ Mera konkreta belägg för kyrkotiondesämjor i Småland lyser dock med sin frånvaro. Däremot är det känt att den s. k. decimum decimarum, som utgick av kyrkodelen, i en del härader i Östergötland utgick i form av sämjor (SCHÜCK, s. 256 not 98 och 239 ff).

taxerade tiondeuppbörden enligt 1540- och 1550-talens räkenskaper, utförd på grundval av omkring 1510 gängse varuvärderingar, ger vid handen, att häradsämjorna endast representerar mellan 15,4 % (Kinda) och 35,8 % (Aspeland) av värdet av det senare materialets uppbörd. Medeltalet för hela området uppgår till 24,9 % (tabell A).

TABELL A

Jämförelse mellan biskopstionde i Linköpings stift »1514» (Kh 54) och medeltalet av motsvarande uppbörd enligt Prostarnas tionderäkenskaper 1544-57. I mark örtug.¹⁸

Härad	Biskopstionde i mark örtug		Kh 54 i % av Prostarnas tionderäkenskaper
	»1514» (Kh 54)	Prostarnas tionderäkenskaper i medeltal för (antal) år	
Sunnerbo ¹⁹	69	363,7 (5)	19
Västbo ¹⁹	56,25	213,2 (3)	26,3
Östbo ¹⁹	32,33	171 (4)	17,6
Tveta	40,25	157,9 (4)	25,5
Vista	38,25	174,5 (5)	22
Norra Vedbo	48	177,5 (3)	27,1
Kinda	17,5 ²⁰	113,8 (3)	15,4
Östra ¹⁹	33,7	145 (3)	23,2
Sevede	22	67 (5)	32,8
Aspeland	24,5 ²¹	68,4 (2)	35,8
Handbörd } Stranda }	42,5 ²¹	148 (3)	28,7
Norra Möre } Södra Möre }	87,5 ²¹	258,6 (3)	33,9
Totalt	511,78	2058,6	24,9

¹⁸ Jämförelsen är utförd på grundval av omkring 1510 gällande varuvärderingar, varvid följande varuvärderingar har använts: Smör 4,5 mark/tunna, korn och råg 1 mark/tunna, havre 0,5 mark/tunna, honung 4 mark/tunna, oxar 3 mark och kor 1,5 mark (HSH 20, s. 285; jfr K.-G. LUNDHOLM, Sten Sture d. ä. och stormännen (1956), s. 216 ff.

¹⁹ I denna och följande jämförelser är den s. k. munkaskäppan (HÄRENSTAM, s. 246 ff, och SCHÜCK, s. 246 ff) frändragen.

²⁰ Beloppet för Kinda avser fattigtionde (jfr ovan s. 279).

²¹ Beloppen för Stranda, Handbörd, Norra och Södra Möre är hämtade från 1544 års räkenskap (jfr ovan s. 280).

I Kammararkivets serie »Kyrkors, skolors och hospitals akter» ingår en delvis förstörd handling rörande Växjö biskopsbord. Den innehåller dels en förteckning över gårdarna under biskopsbordet jämte avradsuppgifter, dels en översikt över intäkterna av biskopstionde från stiftets socknar samt slutligen fragment av en inventarieförteckning för biskopsgården Kronoberg.²² Handlingen saknar direkta tidsangivelser men är sannolikt att hänföra till 1530-talet och under alla omständigheter senast till tidpunkten för biskopstiondens indragande till kronan 1543.²³

Tablån över intäkterna av biskopstionde uppger, att ungefär hälften av stiftets redovisade socknar²⁴ erlade biskopstionde i

²² Vol. 35.

²³ Terminus ante quem säkerställs i första hand av inventarieförteckningen och dess rubrik: »Inventarier på Kronoberg som är biskopsgården till Växjö.» En sådan rubrik är en orimlighet efter 1543, då Kronoberg med alla dess gods och inkomster förvandlades till den kungliga fogdeförvaltningens fäste, medan den från våren 1542 genom biskop Jöns' död lediga biskopsstolen förblev vakant. I den situation som uppstod vid biskopens död kan inventarieförteckningen och undervisningen om biskopsbordets främsta inkomstkällor däremot tänkas ha tillkommit, likaså i samband med Dackefejdens kuvande, då Kronoberg erövrades från de upproriska och fick den ovan omtalade ställningen. Andra skäl talar emellertid mot en datering till 1542-43. En jämförelse mellan de i gårdsregistret namngivna landborna och motsvarande namnlistor från 1540 och 1545 (Smål. handl. 1540:5 och 1545:5) synes nämligen ge vid handen, att den odaterade handlingen är att hänföra till åren före 1540. Mot denna bakgrund framstår 1530, då en inträffad sedisvakans aktualiserade frågan om ett nytt kontrakt mellan biskop och konung, eller 1535, då detta kontrakt reviderades, som sannolika år för handlingens tillkomst (jfr L.-O. LARSSON, *Det medeltida Varend* (1964), s. 218 ff). Den betecknas i fortsättningen som »1530». – En äldre arkivanteckning hänför handlingen till 1530-talet, medan L. B. FALKMAN (*Om mått och vikt i Sverige. I*, s. 292), sannolikt med anspelning på den här aktuella handlingen, talar om »biskopsfogden i Vexjö stiftsräkning för år 1542».

²⁴ Tio socknar saknas i uppställningen (Växjö, Bergunda, Öja, Tävellsås, Lekaryd, Moheda, Ör, Aneboda, Gårdsby och Ekeberga), vare sig detta beror på bristande fullständighet eller någon speciell disponering av dessa socknars biskopstionde. Två sockennamn är utplånade genom rasurer men torde kunna identifieras med Blådinge och Kvenneberga. Rasurer har gjort de kvantitativa uppgifterna för dessa socknar ofullständiga, något som dessutom gäller för sock-

form av penningar, medan den andra hälften gav råg och korn.²⁵ De båda kategorierna är jämte kvantitativa uppgifter för varje socken fördelade under huvudrubrikerna: »Dessa penningar utgives årligen för biskopstionde vid sockenkyrkorna i Växjö stift» . . . och »Vid dessa efterskrivna kyrkor föres tionde till Kronoberg årligen» . . . Slutsatsen blir, att tionde till Växjö-biskopen under den sista katolska tiden utgått enligt sämja och i princip varit oberoende av växlingar i skördeutfallen.

En kvantitativ jämförelse mellan dessa förreformatoriska sämjor och ett medeltal av den skördetaxerade tiondeuppbörden i kronans hägn under 1550-talet ger vid handen, att sämjorna representerar ungefär 68,7 % av den senare uppbörden.

En synnerligen väsentlig skillnad kan emellertid iakttagas mellan socknar med tidigare spannmåls-sämja, samtliga belägna i stiftets centrum inom en ungefärlig tremilsradie från Kronoberg, och socknar med penningsämja, vilka undantagslöst hänför sig till stiftets södra och östra gränsbygder. Spannmåls-sämjorna var nämligen i det närmaste identiska med medeltalet av 1550-talets tiondeuppbörd, medan penningsämjorna i genomsnitt endast representerar 40,2 % av motsvarande uppbörd (tabell B).

Som sammanfattning kan alltså konstateras, att de efterreformatiska tionderäkenskaperna för Linköpings och Växjö stift ger en felaktig, en väsentligt överdriven uppfattning om åtminstone biskoparnas tiondeintäkter under den sista förreformatoriska tiden. Omdömet gäller visserligen inte för stiftet

narna Kalvsvik, Vislanda, Norra och Södra Rottne. De har därför helt uteslutits vid alla kvantitativa jämförelser.

²⁵ Spannmålsbeloppen är redovisade i örtugar och skeppor. Örtugen som rymdmått på svensk botten framstår i tidigare litteratur som en i det närmaste okänd storhet (jfr S. O. JANSSON i *Nordisk Kultur* 30, passim och P. SJÖGREN, *Slakten Trolles historia*, s. 356). Av räkenskaperna i *Smål. handl.* 1540:5 rörande uppbörd av viss kaniktionde i Växjö stift framgår dock klart (p. 46), att 1 örtug = 12 skäppor = 1 (Smålands)tunna.

i deras helhet men med desto större överensstämmelse för de mera perifert liggande delarna, för Linköping stiftets Smålandsdel, för Växjö gränsbygdssocknarna i söder och öster.²⁶

TABELL B

Jämförelse mellan biskopstionde i Växjö stift enligt de förreformatoriska sämjorna (»1530») och medeltalet av motsvarande uppbörd enligt tionderäkenskaperna 1550, 1558 och 1559. I tunnor spannmål.²⁷

Härad	Biskopstionde i tunnor spannmål		»1530» i % av tionderäkenskaperna 1550/59
	»1530»	Medeltalet enligt tionderäkenskaperna 1550/59	
<i>Socknar med medeltida spannmålsämjor i:</i>			
Norrvidinge	95 ⁵ / ₆	84	114,3
Uppvidinge	52 ¹ / ₂	74 ² / ₃	70,3
Konga	94 ⁵ / ₆	97 ¹ / ₂	96,4
Kinnevald	59 ¹ / ₃	51	116,3
Allbo	103 ² / ₃	110	94,3
Summa	406 ¹ / ₆	417 ¹ / ₆	97,4
<i>Socknar med medeltida penningsämjor i:</i>			
Uppvidinge	71	156	45,5
Konga	59 ² / ₃	127 ¹ / ₂	46,8
Kinnevald	13 ¹ / ₂	39 ² / ₃	34,3
Allbo	21 ¹ / ₂	89 ¹ / ₃	24,1
Summa	165 ² / ₃	412 ¹ / ₂	40,2
Summa Växjö stift:	571 ⁵ / ₆	829 ² / ₃	68,9

²⁶ I vilken utsträckning påtagliga paralleller i detta avseende har förelegat också för de mera centrala delarna i de båda stiftet, undandrar sig ett säkert avgörande, eftersom vi saknar tillräckligt preciserade uppgifter om Linköpingskyrkans tiondeintäkter från Östergötland. De uppgifter som finns ger dock huvudsakligen belägg för en skördetaxerad uppbörd och därmed finns det knappast skäl att räkna med några fundamentala skillnader mellan för- och efterreformatorisk tiondeuppbörd.

²⁷ Penningsämjorna har omräknats i tunnor spannmål enligt värderingen 1 tunna = 1 mark örtug.

Vid sidan av väsentliga metodiska konsekvenser visavi det efterreformatoriska räkenskapsmaterialet leder det här vunna resultatet till slutsatsen, att den kyrkopolitiska omvälvningen under Gustav Vasas regering med tiondens förvandling från en kyrkans till en huvudsakligen kronans skatt, efterhand måste ha inneburit en kraftigt skärpt tiondebeskattning²⁸ i större delen av Småland.

Det är emellertid inte utan vidare möjligt att identifiera denna skärpning i skattetrycket med de skillnader mellan för- och efterreformatorisk tiondeuppbörd, som ovan påvisats. Utvecklingen och förändringarna skall i det följande mera ingående belysas.

5

När kronan från 1520-talets mitt kom i besittning av en efter hand allt större del av kyrkans tionde, utnyttjades den redan förefintliga kyrkliga uppbördsorganisationen. Härmed blev det också en kronans angelägenhet att upprätthålla och om möjligt förbättra dess effektivitet. Från kansliet utgick vid 1520-talets slut en allt stridare ström av proklamationer och påbud om skyldigheten att »rätt och oförfalskat» giva tionde. I ett antal brev från 1528–29 ger Gustav Vasa uttryck för uppfattningen att tionden minskat kraftigt de sista åren eftersom allmogen felaktigt tolkat Västeråsmötets beslut dithän, att tionden i fortsättningen inte skulle erläggas. Konungen undanröjde nu denna villfarelse men återkom gång efter annan under följande år med brev vari såväl allmogens som frälsets underslev med tionde påtalades och deras skyldigheter inpräntades.¹

Vid sidan av dessa försök med böner och understucket hot

²⁸ Jfr även SCHÜCK, som betecknar sämjorna i Linköpings stift som förmånliga (s. 259), dock utan närmare motivering.

¹ GR 1528 s. 156 f och 161, 1529 s. 200, 1534 s. 33 f, 1535 s. 28 f och 1536–37 s. 242.

vidtogs också konkreta åtgärder, som syftade till vidgad kontroll och ökad effektivitet av tiondeuppbörden. Redan i en instruktion i samband med beivlingen av kyrkotionde 1526 ålades kyrkans av biskoparna utsedda uppbördsmän att in-driva tionden i närvaro av kronans fogdar.² Denna bestämmelse syftade uppenbarligen till en kontroll av det sista ledet i upp-bördsförfarandet. Den primära uppbörden, sådan den kommer till uttryck i den tidigare nämnda Söderköpingsstadgan från 1441, och i en annan instruktion från förra delen av Gustav Vasas regering («... kyrkovärdarna gör prostens räkenskap . . .»), blev föremål för ett mera närgånget intresse från kungens sida först från 1539. I ett flertal brev befalldes prästerna att tillsammans med kyrkvärdarna öva noggrann kontroll över tionde, utarbeta register över församlingsborna och den tionde-spannmål som var och en erlade.³ Så långt kan de kungliga direktiven sägas ligga helt i linje med Söderköpingsstadgan, medan ett nytt påbud från hösten 1540 går ett steg längre. Prostarna och de kungliga fogdarna skulle enligt detta tillsam-mans personligen övervaka uppbörden från varje enskild tiondegivare.⁴

För en verkligt effektiv tiondeuppbörd enligt lagens bokstav fordrades emellertid, att uppbördsmännen erhöi ett säkert mått på de enskilda gårdarnas utsäde och totalskörd. I syfte att uppnå detta utarbetades våren 1542 en förordning, som Gustav Vasa, via sina förtroendemän i Götalandskapen, tillställde prostarna och vari dessa ålades att förmå bönderna att »med lag och ed» uppge utsäde och totalskörd. Påbudet väckte en kraftig opposition, och konungen tvangs i slutet av juni att i ett öppet brev till smålänningar och östgötar svära sig fri från ansvaret för beivlingen.⁵

² GR 1526 s. 32 ff.

³ GR 1539 s. 257 f och 1540 s. 137.

⁴ GR 1540-41, s. 167.

⁵ GR 1542 s. 60 ff, 94 och 103, samt LARSSON, a. a., s. 256 ff.

Under återstoden av sin regering synes Gustav Vasa ha avstått från nya försök att genom edgång öka kontrollen över tiondegivarna.⁶ Uppbördsförfarande och kontrollmetoder utformades i anslutning till tidigare givna direktiv också när kronan under 1540-talet i starkt ökad omfattning kom att disponera över tionde.⁷ Det material av tionderäkenskaper, som från denna tid finns bevarat i en efterhand alltmera ökad omfattning, ger en klar bild av hur denna uppörd i stort fungerade. Sockenpräst och kyrkovärdar var närmast ansvariga för uppörden i respektive socken och utarbetade längder, där varje tiondegivare och hans utskylder angavs. För sitt arbete erhöll de viss ersättning av uppörden.⁸ Den samlade uppörden och redovisningen från prosterierna var fram till 1557, då den helt överläts på häradsfogdarna, vanligen anförtrodd respektive prost, som också erhöll en motsvarande ersättning.⁹ Under åren kring Dackefejden förordnade konungen dock särskilda uppördsmän att ansvara för uppörd och redovisning i hela stift eller delar därav.

⁶ Under Gustav Vasas sista regeringsår gjordes visserligen försök att i modifierad form åter pröva metoden, men då på initiativ av hertig Erik och i dennes småländska hertigdöme. Försöket återkommer sedan i en fogdeinstruktion från 1563 (GR 1559–60 s. 677 ff och 757, samt C. G. STYFFE, Samling av instruktioner ... (1852), s. 6 f; något annorlunda HELMFRID, s. 28 ff).

⁷ Se ovan s. 273 f.

⁸ Det ges dock exempel från räkenskaperna på att sockenpräster inte erhållit någon ersättning. Så är exempelvis fallet i de äldsta bevarade räkenskaperna för Växjö stift (1550, 1556) samt för Sunnerbo 1545 (jfr nedan), vilket kan betyda att prästerna här inte tagit någon aktiv del i tiondeuppörden. – Ersättningarna företer betydande lokala variationer. Vanligen togs de från den totala tiondesumman sedan prästens tredjedel frändragits och uppgick till ett antal skäppor (eller motsvarande). Som exempel från Linköpings stift (jfr även HELMFRID s. 28 ff) kan nämnas Vista prosteri 1545, där prost (jfr nedan), sockenpräst och de två kyrkovärdarna vardera fick 2 skäppor råg och 2 skäppor korn; i Sunnerbo 1547 erhöll prost och sockenpräst 2 skäppor råg och lika många skäppor korn, medan kyrkvärdarna fick nöja sig med 1 skäppa. Det finns också exempel (bl. a. från Västerås stift) på att kyrkvärdarna fick ersättning i form av befrielse från tionde.

⁹ Jfr ovan s. 276 not 5.

I Linköpings stift anförtroddes tiondeuppbörden i stiftets Smålandsdel 1543 skolmästaren i Linköping, Peter Karlsson. Denne begärde instruktioner från konungen om hur han skulle förfara med de gamla tiondesämjorna i detta landskap. I sitt svar sade sig Gustav Vasa vara dåligt orienterad om sämjornas verkliga innebörd och omfattning, men angav som allmän riktlinje, att de kunde tolereras tills vidare under förutsättning, »att vi have där ingen skade utav».¹⁰ Herr Peters räkenskap över biskopstionde 1544 visar, att sju härader erlagt denna efter sämja, medan övriga härader gått över till tionde efter skördetaxering. En inledande undervisning till följande års räkenskap ger vid handen, »att de härader som tidigare givit sämjor nu för tiondesäd till kyrkohärbäret».¹¹

För Växjöstiftets vidkommande saknas tionderäkenskaper för åren närmast efter Dackefejden, likaså mera preciserade uppgifter om tiondebeskattningen i det bevarade brevmaterialet. Tidpunkten för övergången från sämjor till skördetaxerad tionde kan därför inte exakt fixeras, men sannolika skäl talar för att den genomfördes ungefär samtidigt som i det övriga Småland. 1550 var övergången under alla omständigheter ett faktum.¹²

Vilka konsekvenser för tiondegivarnas ekonomiska börda fick denna övergång under 1540-talet från sämja till skördetaxerad tionde med hänsyn tagen till aktuella prisförhållanden? Den värdemässiga jämförelse, som kan ge ett svar på denna frågeställning, erbjuder framför allt för Linköpings stift åtskilliga problem, som först något skall beröras.

Eftersom ungefär hälften av de aktuella häraderna redan 1544 övergått till skördetaxerad tionde måste uppgifterna om deras sämjor hämtas från pappersregistret. Den felkälla som

¹⁰ GR 1544, s. 93 f; jfr SCHÜCK, s. 385.

¹¹ Prostarnas tionderäkenskaper, Linköpings stift vol. 1; jfr ovan s. 280.

¹² Prostarnas tionderäkenskaper, Växjö stift 1550.

ligger i ett sådant förfaringssätt torde vara tämligen obetydlig; siffrorna för de härader, där det finns möjligheter till kontroll, ger nämligen vid handen att pappersregistrets tiondebelopp ger något för höga siffror men likväl utgör en fullt användbar värderingsgrund för sämjorna ännu i början av 1540-talet.

Vidare erbjuder det vissa problem att få ett säkert mått på det värde som tiondesämjorna in natura representerade för tiondegivarna vid tidpunkten för övergången till skördetaxerad tionde. Klart är under alla omständigheter att priserna på de aktuella varorna under de närmast föregående decennierna har undergått en ökning, som är större än för flertalet andra varor.¹³ Områden med smör- och boskapssämjor har således som en följd härav fått en ökad tiondebörda, medan denna genomgått en avsevärd minskning för områden med penning-sämja.¹⁴ Inte minst under åren omkring Dackefejden företer priserna på de här aktuella produkterna en markant stegring. Försäljningspriser för smör på 16 öre lispundet är inte ovanliga från denna tid och samma avlösningspris krävdes av de Sunnerbobönder, som resterade med 1544 års uppbörd av biskopstionde. Denna prissättning gav anledning till bittra klagomål från allmogens sida, och även Gustav Vasa gav i ett par brev uttryck för uppfattningen att den var väl kraftigt tilltagen. Samma år tillät konungen ett avlösningspris i Småland på 12 öre lispundet, vilket också tillämpats åren innan, och 1545 uppmanades fogden i Sunnerbo att sälja lispundet för 9 öre.¹⁵ Mot denna bakgrund synes 12 öre utgöra en lämplig norm för en värdering av vad smörsämjorna 1543–44 representerade för tiondegivarna.

Grundvalen för det andra ledet i jämförelsen, den skördetaxerade tiondeuppbörden, bör lämpligen utgöras av uppbör-

¹³ HAMMARSTRÖM, s. 378 ff och 389; jfr LARSSON, s. 178 f.

¹⁴ Detta förhållande bör observeras i samband med jämförelsen nedan (s. 294) mellan tiondesämjor och skördetaxerad tionde för 1540-talet.

¹⁵ GR 1543, s. 214, 1544, s. 165 och 596 samt HALLENBERG, s. 307–08.

den under en begränsad följd av år närmast efter 1544–45. I räkenskaperna över denna uppbörd, som regelmässigt blev föremål för försäljning, meddelas också aktuella priser. Denna »försäljning» har, även om det mera sällan är direkt uttalat i räkenskapen, i mycket stor utsträckning varit identisk med *avlösning* av den taxerade tiondespannmålen med penningar, någon gång också med oxar och smör. Detta förhållande framgår klart av Gustav Vasas talrika instruktioner till prostar och fogdar.¹⁶ I en sådan instruktion till prostarna i Småland och Östergötland 1550, som har formen av bifall till en supplik från allmogen om att en sådan avlösning måtte få fortsätta, används betecknande nog »köpa» och »lösa» synonymt.¹⁷ Räkenskapernas »försäljningspriser» är således i stor utsträckning identiska med de avlösningspriser, som betalades (i stället) för den skördetaxerade tiondespannmålen, och en utmärkt värdemätare på tiondegivarnas reella utskylder.¹⁸

I tabellbilagorna 1–2 redovisas tiondesämjorna och skörde-taxerad tionde för perioden 1544–57 jämte värderingar enligt tidigare angiven metod. Jämförelsen ger klart vid handen, att förändringen har inneburit en markant ökning av häradssummorna och därmed också av tiondegivarnas börda.¹⁹ Med ut-

¹⁶ GR 1549 s. 58, 212, 267 och 338, 1550 s. 70–71, 1551 s. 202, 1552 s. 432, 1554 s. 252 m. fl.

¹⁷ HH 33: 2, s. 177 f.

¹⁸ Den vägledande principen för fixeringen av avlösningspriserna är klart och enkelt angiven av Gustav Vasa: »Understundom är årsväxten god och stundom ganska klen; därefter plägar man sätta priset på säden» (GR 1552, s. 333 f). Skördeutfallet är således i princip avgörande också för avlösningspriserna och följaktligen företer dessa motsvarande variationer både lokalt och år från år. Under perioden 1544–57 varierar rågpriset i de här aktuella häraderna mellan 24 och 9 öre tunnan och kompriset mellan 18 och 6 öre. Växlingarna äger rum mot bakgrunden av en relativt stabil prisutveckling i stort (HECKSCHER I: 1, s. 214 f samt diagram IV och XIII).

¹⁹ Ökningen av tiondegivarnas börda är visserligen inte helt identisk med ökningen av häradssummorna, eftersom en tämligen omfattande nyodling under den aktuella perioden (LARSSON, s. 262 ff) inneburit en kontinuerlig ökning av beskattningsunderlaget. Inom en del häradar, särskilt Möre, har ökningen av

gångspunkt från medeltalet för perioden 1544–57 uppgår ökningen, som genomgående är störst för de häradar, vars sämjor varit fixerade i penningar,²⁰ till mellan 28,6 % (Tveta) och 575,9 % (Möre). Ökningen är genomgående kraftigast i utpräglade skogsbygdssocknar. Som ett typiskt exempel kan Sunnerbos gränsbygdssocknar i sydväst mot de danska landskapen anföras. Deras tiondesämja utgjorde enligt 1544 års räkenskap endast 8 % av häradets totala sämja, medan samma socknars tionde efter omläggningen 1545 representerar omkring 20 % av hela häradets.²¹

Vad gäller Växjö stift är förändringarna betydligt enklare att klarlägga. I all synnerhet gäller detta för centralbygdssocknarna, vars spannmållsämjor utan vidare är möjliga att jämföra med tiondebeloppen i det efterreformatoriska räkenskapsmaterialet. Mellan dessa råder som redan tidigare antytts en påtaglig överensstämmelse. Endast för ett par socknar i utkanterna av centralbygden (Dädesjö, Sjösås, Hjortsberga) kan en mera påtaglig ökning av tiondesummorna konstateras.

Vad gäller gränsbygdssocknarna och deras förreformatoriska penningssämjor uppstår vissa svårigheter, när det gäller att fixera värderelationen penningar–spannmål vid tidpunkten för sämjornas upphävande, främst av den enkla anledningen att tidpunkten inte exakt kan bestämmas. Det får dock anses som sannolikt, att förändringen liksom i Linköpingsstiftet

tiondegivarnas antal varit ganska betydande (FORSELL 1884, bil. s. 65). De nytillkomna skatteenheter utskylder har å andra sidan varit relativt obetydliga och eftersom jämförelsen med skördetaxerad tionde 1544–57 dessutom är utförd efter ett medeltal för perioden torde den procentuella ökningen av häradssummorna också i stort sett vara representativ för den genomsnittliga ökningen av tiondegivarnas börda.

²⁰ Jfr ovan s. 292.

²¹ Tabellbilaga 3. Andra exempel erbjuder framför allt Kråkhult, Näshult (Östra h:d), Målilla, Fagerhult (Aspeland), Tuna, Vena (Sevede), Döderhult (Stranda), Kättilstad (Kinda), Kävsjö, Byarum och Hagshult (Östbo) samt Madesjö i Södra Möre, om vilken 1544 års räkenskap ger uppgiften att sockenborna överhuvudtaget inte erlade någon biskopstionde.

genomförts under de första åren efter Dackefejden²² och värderingen av penningssämjorna i spannmål bör lämpligen ske med utgångspunkt från då tillämpade avlösningspriser. Med denna utgångspunkt ger en jämförelse med medeltalet för 1550-talet utslag för en ökning av gränsbygdssocknarnas tiondebörda på mellan 120 % (Hovmantorp) och 1159 % (V. Torsås).²³

De här konstaterade utvecklingstendenserna av tiondebekattningens tunga inom Linköpings och Växjö stift företer synnerligen påtagliga likheter. Också i ett mera preciserat avseende är parallellen fullständig: I båda stiftet är det de mest utpräglade skogsbygdssocknarna, som uppvisar den största ökningen.

Förklaringen till detta anmärkningsvärda förhållande måste rimligen sökas i väsentligt förändrade bebyggelseförhållanden vid mitten av 1500-talet i förhållande till tidpunkten för sämjornas fixering, i någon mån kanske i förening med stiftsledningarnas svårigheter att göra sina anspråk gällande i stiftens mera perifera delar. De stora skillnaderna ger anledning att räkna med sämjor av mycket hög ålder. Med utgångspunkt från vad vi i övrigt vet om den medeltida bebyggelseutvecklingen i Sydsverige finns det anledning att räkna med, att sämjorna fixerats redan vid en tidpunkt, då den tidigmedeltida kolonisationen ännu befann sig under full utveckling, alternativt i samband med att den senmedeltida agrarkrisen under förra delen av 1400-talet nådde sin kulmen.²⁴

Den här tecknade utvecklingen under åren efter Dackefejden ger också en ny och väsentlig aspekt på Gustav Vasas initiativ rörande tiondebekattningen 1542 och inte minst på reaktionen mot hans planer. Direktiven från 1542, att var och en »med lag och ed» skulle uppge utsäde och skörd, bör ha varit

²² Jfr ovan s. 291.

²³ Ökningen i V. Torsås framstår dock som extremt kraftig; se vidare tabellbilaga 4.

²⁴ Jfr LARSSON, a. a., s. 81 ff och 156 ff.

olycksbådande redan för dem som utgjorde en i princip skördetaxerad tionde. Bland smålänningarna, som säkerligen var väl medvetna om att sämjorna var synnerligen fördelaktiga, måste reaktionen mot befallningen och den skärpta tiondebeskattning som härigenom förebådats, ha blivit exceptionellt stark. Den 27 juni hade Gustav Vasa fått rapport om denna reaktion och tog i ett öppet brev till den oroliga landsändan avstånd från befallningen. Några dagar tidigare hade oron emellertid redan övergått i öppna våldshandlingar mot den kungliga politikens verktyg. Dackefejden var ett faktum.²⁵

Den aviserade skärpningen av tiondebeskattningen på försommaren 1542 ligger helt i linje med en rad andra åtgärder, som under de närmast föregående åren hade åstadkommit ett kraftigt ökat ekonomiskt tryck mot smålänningarna och framför allt mot skogsbygdernas småbönder och nybyggare.²⁶ Missnöjet mot denna utveckling drevs mot en ny höjdpunkt inför de kungliga kraven på en skärpt tiondebeskattning. Dess plats i Dackefejdens orsakssammanhang förefaller uppenbar. Gustav Vasa gav själv uttryck för samma uppfattning, när han året efter upproret varnade en av tjänstemännen i Kammaren för oöverlagda initiativ rörande tiondebeskattningen: »Eljest fruktar vi, att oss åter bliver något nytt bragt på halsen igen, som Dig väl förtänker senast genom sådan handel skedde.»²⁷

6

Uppmärksamheten har i det föregående uteslutande riktats mot förhållandena i Linköpings och Växjö stift. Resultatet har blivit, att det källmaterial, som av tidigare forskning använts för en beräkning av medeltidskyrkans tiondeintäkter, för stora områden ger en helt felaktig uppfattning om storleken av dessa

²⁵ Jfr ovan s. 289 och LARSSON, s. 292.

²⁶ LARSSON, s. 242 ff. – Om upprorsrörelsens territoriella förankring se även s. 333 ff.

²⁷ GR 1544, s. 605.

inkomster, att tionden utgjordes som icke skördetaxerade sämjor, att dessa avskaffades när tionde övergick till en huvudsakligen kronans skatt och att detta medförde en markant ökning av tiondegivarnas börda.

Har dessa förhållanden i Småland någon motsvarighet i andra stift? Källmaterialet erbjuder ett fåtal hållpunkter.

Förekomsten av medeltida tiondesämjor kan beläggas i flertalet svenska stift. Från 1300-talets början föreligger ett antal brev som rör en tvist om biskopstionde i Strängnäs stift. Enligt breven hade biskopens tionde av ålder utgjorts i form av sämja och efter en av ärkebiskopen föranstaltad undersökning synes denna åter ha bekräftats.¹ I stiftets Närkedel utgick också under Gustav Vasas regering åtminstone kyrkodelen av tionde i form av sämja, beräknad på grundval av jordetalet med 2 penningar för varje örtugsland.² Först under 1560-talets senare del skedde en övergång till skördetaxerad tionde, vilket synes ha medfört betydligt ökade utskylder för tiondegivarna.³ Också i Västerås stift förekom tiondesämjor (järn, humle) i några socknar under hela Gustav Vasas regering.⁴

Medeltida tiondesämjor av motsvarande typ är också kända från Uppsala stift. Framför allt gäller detta om stiftets Norrlandsdel⁵ men sämjor (spannmål) kan under förra hälften av 1400-talet påvisas också i Uppland.⁶ Från Skara stift föreligger

¹ DS 2111-12 och 2117; jfr HOLMBÄCK-WESSÉN 3, s. 32. – Se även DS 4785.

² Prostarnas tionderäkenskaper, Strängnäs stift; jfr Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421-1590, med inledande studie utg. av J. SAMZELIUS, s. 165 ff och LXXII ff. – Undantag får dock göras för Svinevads socken (Mellösa prosteri), där sämjan utgick efter skördetaxering med 2 penningar för varje »hundred» säd.

³ FORSSELL 1884, bil. s. 34, idem 1869, bil. s. 38 och 1872 s. 284 f.

⁴ Detta gäller socknarna Ervalla, Näsby och Lindesberg (Prostarnas tionderäkenskaper, Västerås stift vol. 1; jfr FORSSELL 1884 bil. s. 47). I andra delar av stiftet erlades tiondepenningar men detta synes huvudsakligen gälla bergsmän och motsvarande.

⁵ RABENIUS, s. 40.

⁶ ANDRÆ HT 1965, s. 409 och 411.

uppgifter om smörsämja för biskopstionde i Dalsland under senare delen av 1200-talet.⁷

Eftersom de vid medeltidens slut kända, existerande sämjorna i Närke och Västmanland ännu under senare delen av Gustav Vasas regering sannolikt utgick i stort sett oförändrade,⁸ är de efterreformatoriska tionderäkenskaperna för dessa områden användbara för en beräkning av kyrkans tiondeintäkter vid medeltidens slut. De relativt talrika uppgifterna om medeltida, icke skördetaxerade tiondesämjor ger dock en antydning om, att sämjor av denna typ kan ha varit en ännu vanligare företeelse än vad som direkt framgår av det bräckliga källmaterialet. Möjligheten att tiondesämjor funnits också i andra områden vid medeltidens slut och upphävts före den tid, som täcks av de äldsta efterreformatoriska tionderäkenskaperna, kan därför inte uteslutas.

Även om källmaterialet är alltför tunt för att tillåta några säkra slutsatser, framträder dock för flertalet stift konturerna av ett i stort sett enhetligt mönster. De centrala slättbygderna i relativ närhet till stiftskyrkor och biskopsresidens har i princip givit en skördetaxerad tionde i spannmål, medan tiondeplikten i stiftens mera perifera delar varit reglerad genom sämjor med penningar, smör och boskap som viktigaste beståndsdelar.

Betyder då detta, att det efterreformatoriska materialet för de områden, där man med skäl kan räkna med skördetaxerad tionde, i stort ger en adekvat bild av den medeltida tiondebeskattningen? Frågan måste besvaras nekande. Lokala variationer i fördelningen av tionde, som kommit bort i de efterhand av allt större uniformitet präglade efterreformatoriska tionde-

⁷ DS 937; jfr även nedan s. 299 f.

⁸ Detta gäller i varje fall för Kumla socken där tionde 1526 utgick efter samma principer som senare under Gustav Vasas regering. En viss ökning av socknens sammanlagda tionde kan visserligen påvisas från 1544 men detta framstår som resultatet av skattläggning av ett antal smärre, tidigare oskattlagda enheter (Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590, s. 120 ff och 178).

räkenskaperna, har redan påtalats. Bortsett från förändringar som skördeutfallen kan betinga, har vi vidare att ta hänsyn till å ena sidan möjligheten, att tiondegivarna varit villigare att giva tionde före reformationen, då en del gick till den egna kyrkan, å andra sidan möjligheten av en skärpt taxering till följd av reformationen och kronans nya roll som huvudintressent i tiondebeskattningen. Den sistnämnda möjligheten bör tillskrivas störst betydelse. Som tidigare framhållits var Gustav Vasa alltifrån 1520-talet på olika sätt starkt engagerad för en effektivisering av tiondeuppbörden. Det efterhand allt fastare greppet om prästerna, som också för egen räkning kunde dra ekonomisk fördel av vidgad kontroll och skärpt taxering, likaväl som den överallt fast etablerade kungliga förvaltningen, som kunde ge ökat eftertryck åt påbuden om »rätt och oförfalskad tionde»,⁹ pekar avgjort i denna riktning. Möjligheterna att underbygga detta antagande med kameralt material är dock starkt begränsade, eftersom varje konstaterbar ökning av de taxerade beloppen, liksom varje minskning, också är beroende av skördeutfallet.

För ett par socknar i Skara stift, Visnum i Värmland och Bolstad i Dalsland föreligger emellertid en längre svit av räkenskaper, som ger utslag för en så kraftig tendens, att det inte kan råda någon tvekan om att tiondetaxeringen har undergått en markant skärpning i dessa trakter i samband med att tionde övergick till att bli en huvudsakligen kronans skatt. Under åren 1516–34 uppbars kyrkotionde i dessa båda socknar till belopp, som för Bolstad varierar mellan 3 och 8 mark och för Visnum mellan 3 och 6 1/2 mark. Dessa summor utgjorde avlösning för en skördetaxerad spannmålstionde på mellan 4 och 14 tunnor respektive 4 och 9 tunnor korn. Motsvarande spann-

⁹ Vid sidan av de generella instruktionerna (ovan s. 288 ff) föreligger en rad belägg på fogdarnas medverkan vid tiondeuppbörden också före 1557 (ex. GR 1549, s. 357 ff).

målstaxering för perioden 1538–50 utgör för Bolstad 12–36 tunnor korn,¹⁰ för Visnum åren 1546–55 19–39 tunnor.¹¹

Ytterligare en omständighet av betydelse för frågan om reformationens återverkningar för tiondegivarna måste beaktas. Flerstädes där tionde i princip utgick efter skördetaxering var denna i stor utsträckning föremål för avlösning med andra varor eller penningar. Detta synes i mycket stor utsträckning ha varit praxis åtminstone under den sista katolska tiden,¹² framför allt i områden som inte var självförsörjande med spannmål, och förekom också i stor utsträckning under 1540- och 1550-talen.¹³ I en del områden har dessa avlösningar karaktär av sämja, exempelvis för biskopstionde i större delen av Värmland, där 1 tunna korn under dessa decennier avlöstes med 1/2 hundra järn, enligt vad som uppgives vara en mycket gammal 'stadga' (sämja).¹⁴ I de flesta områden synes dock avlösningen ha försiggått efter samma principer, som tillämpades i Småland.¹⁵

Avgörande för tiondebeskattningens tunga i dessa områden

¹⁰ Bolstad L I: 1, GLA samt för år 1550 Prostarnas tionderäkenskaper, Skara stift vol. 2. – Årsumman 12 tunnor gäller för 1543; år 1545 uppbars 13 tunnor men i övrigt aldrig mindre än 18.

¹¹ Visnum K I: 1, GLA samt för åren 1546, 1552 och 1555 motsvarande uppgifter i Prostarnas tionderäkenskaper, Skara stift vol. 2. – En viss del av ökningen för såväl Bolstad som Visnum får dock sannolikt föras på nyodlingens konto (jfr ovan s. 293 f not 19).

¹² Jfr allmänt hållna uttalanden ex. av Gustav Vasa 1530: »Tionde må bönderna lösa som de av ålder pläga.» (GR 1530–31 s. 242) och mera konkret GR 1526 s. 95 f och 1530–31 s. 279 (Skara stift), s. 91 (Strängnäs stift) och s. 93 (Västerås stift).

¹³ Ovan s. 293, 299 och nedan samt GR 1544 s. 13 ff (Uppland), 1546–47 s. 411 och (Västergötland).

¹⁴ Prostarnas tionderäkenskaper, Skara stift vol. I B. Denna stadga anges uttryckligen endast för Östersyssell, men också för Västersyssell redovisas biskopstionde i järn redan i den äldsta bevarade räkenskapen (1546); jfr även en uppgift från 1526 (GR s. 307) som anger att biskopstionde från Värmland levererats i järn.

¹⁵ Ovan s. 292 ff.

blev, vid sidan av skördetaxeringen, avlösningsprisernas storlek i relation till aktuella marknadspriser eller eventuella förändringar av avlösningsämjorna.

Vad beträffar kända avlösningsämjor kan för den ovan omtalade sämjan i Värmland ingen förändring konstateras under senare delen av Gustav Vasas regering. Det är däremot fallet med en i Dalsland så sent som 1539 och 1546 tillämpad avlösningsämja för tionde, som innebar att 13 tunnor korn avlöstes med 1 oxe.¹⁶ Åren 1547–51 var denna avlösningsämja justerad dithän, att 10–12 tunnor gällde för en oxe, och 1552 krävde Gustav Vasa 1 oxe för endast 8 tunnor.¹⁷ Den sista ändringen motiverades med en dålig skörd och dyr spannmål, men prisutvecklingen i stort på oxar och spannmål under den aktuella tiden ger inte skäl för den drygt 60-procentiga ökningen av avlösningsämjan. Däremot måste den 1539–46 tillämpade avlösningsämjan betecknas som gynnsam för tiondegivarna.

Vad gäller metoden att följa utvecklingen av relationen avlösningspriser–marknadspriser, har svårigheterna att i källmaterialet få fram både avlösnings- och marknadspriser för en och samma tidpunkt och med giltighet för aktuellt område,¹⁸ visat sig vara så stora att denna väg inte är framkomlig, i varje fall inte inom ramen för denna undersökning. En annan iakttagelse av betydelse i detta sammanhang kan emellertid göras. Avlösningsämjan har av allt att döma varit avsevärt vanligare under 1540-talet och tidigare än under 1550-talet.¹⁹ Orsakerna till denna utveckling kan ha varit, att avlösningspriserna pressades i höjden så att de kom att ligga i paritet med marknadspriserna, eller att kronans ökade behov av direkta spannmålsintäkter och önskvärdheten av att upprätta reserv-

¹⁶ Eller 6 1/2 tunna för 1 ko.

¹⁷ Bolstad L I: 1 p. 66 och 79, GR 1552 s. 333 f samt ALMQUIST, Den civila lokalförvaltningen II, s. 178 f.

¹⁸ Jfr HAMMARSTRÖM, s. 377.

¹⁹ Jfr ovan s. 293 ff samt nedan.

förråd för kommande missväxtår gjorde Gustav Vasa benägen att inskränka på avlösningsförfarandet.

Båda dessa möjliga orsaker är klart antydda i källmaterialet.²⁰ Följderna för tiondegivarna i områden med spannmålsunderskott är under alla omständigheter evidenta: De tvangs att till marknadspriser köpa den spannmål, som de tidigare fått behålla (köpa) för ett förmånligt avlösningspris.

För de områden, där avlösning av spannmålstionde förekom ännu under 1550-talet kvarstår ytterligare en möjlighet till prövning av eventuell förändring av tiondegivarnas börda, nämligen att sätta de taxerade spannmålsbeloppen i relation till avlösningspriserna. Eftersom också de senare i stor utsträckning anpassades efter skördeutfallet,²¹ borde med ett fast penningvärde den totala avlösningssumman teoretiskt sett förbli oförändrad år från år. Framför allt på grund av lokala variationer är detta dock i realiteten ytterst sällsynt, men en sammanställning av avlösningssummor under en följd av år kan användas som en indikator på utvecklingen i stort.

En sådan sammanställning har för ett annat syfte tidigare i undersökningen utförts för större delen av Linköpingsstiftets Smålandsdel.²² Tendensen är här inte alldeles enhetlig men för flertalet härader ökar avlösningssummorna markant, i all synnerhet från åren omkring 1550.²³

I Västerås stift var tiondeavlösning vanlig ännu vid mitten av 1540-talet, medan en av Gustav Vasa särskilt beviljad avlösning 1553 för Sala och Nedre Bergslagens prosterier framstår

²⁰ Gustav Vasa understryker i instruktioner till fogdar och andra förtroendemän nödvändigheten av att ta högsta möjliga avlösningspriser. I brev till häradsmenigheterna angives vid ett par tillfällen »högsta köpstadspris» som riktlinje för avlösningspriset. (GR 1548 s. 187-92, 1549 s. 212, 1553 s. 5.)

²¹ Se ovan s. 293 not 18.

²² Ovan s. 292 ff.

²³ Tabellbilaga 1. – En viss del av ökningen måste dock tillskrivas nyodling (jfr ovan s. 293 f not 19).

som ett undantag.²⁴ En granskning av relationen mellan taxerade spannmålsbelopp och avlösningspriser i dessa prosterier visar, att utvecklingen också här är ogynnsam för tiondegivarna och resulterar i höjda avlösningssummor, för Sala prosteri med 46 % och för Nederbergslagen med 140 % för tiden 1543–1553.

För Växjö stift föreligger motsvarande uppgifter först från 1550-talet men tendensen är också här likartad. Från år 1550 till 1556 och 1557 ökade de taxerade spannmålsbeloppen med 27 respektive 43 %. Under samma år tillämpades avlösningspriser på genomsnittligt 15, 18 respektive 18 öre per tunna korn,²⁵ samtidigt som avlösning tillämpades i allt mindre utsträckning.

7

En rad förhållanden har givit vid handen, att det efterreformatoriska källmaterialet utgör en efterhand allt mera osäker grund för en rekonstruktion av den medeltida tiondebeskattningen. För Linköpingsstiftets Smålandsdel och för Växjö stift har materialets otillförlitlighet i detta avseende klart påvisats. Förenade av gemensamma ekonomiska intressen har kronan och det lutherska prästerskapet under senare delen av Gustav Vasas regering åstadkommit en starkt ökad tiondebörda. Förändringarna var måhända lika påtagliga på många andra håll, men ödesdigert blev, att utvecklingen i Småland förebådades våren 1542 i en situation, då en rad andra fiskaliska åtgärder med kännbara verkningar för i första hand skogsbygdernas fattiga befolkning skapat en latent upprorsstämning.

Den kyrkopolitiska utvecklingens hotande ekonomiska konsekvenser för den enskilde tiondegivaren har en klart påvisbar andel i Dackefejdens utbrott. De ger en väsentlig aspekt på

²⁴ Prostarnas tionderäkenskaper, Västerås stift vol. 1, FORSSELL 1884, bil. s. 46 ff och GR 1553, s. 60 f.

²⁵ Prostarnas tionderäkenskaper, Växjö stift, samt FORSSELL 1884, bil. s. 134 f.

allmogens inställning till den kyrkliga nyordningen, på klagomålen mot »de giriga lutherska prästerna» och kraven om en återgång till det »som gammalt och fornt hade varit».

Lars-Olof Larsson

TABELLBILAGA

TABELL I

Biskopstionde i Linköpings stift 1544^(*) 1514^(*)) - 1557.¹
Omräknad i mark örtug.²

Härad	1544 (efter sämjor , 1514*)	1545	1547	1548	1549	1550	1551	1552	1553	1554	1555	1556	1557	Medeltal för skörde- taxerad tionde 1544-57	Sämjor 1544 (*) 1514*)- skördetax. tion- de 1545(44)-57 i procentuell ökning
Sunnerbo	328,5 (367,5)	818	468,8			830,4		414	766,3		750			726,7	121,3 (97,8)
Västbo	264 (300)					321	434,25		549,5			608,6	411,9	478	81,5 (59)
Östbo	127,5 (170,5)							317,25				455		439,9	245 (158,2)
Tveta	227,5 (206)			228,25	291			324,3						265	(28,6)
Vista	229 (75)	285		257,25	267,2			446,6						272,75	(263)
Norra Vedbo	205,5 (162)						292,5			364,5				327,1	(104,3)
Kinda	180,75 (93)					177,75			406,9					233,4	(151)
Östra	206,5 (148,25)											341,6		323,1	(118,2)
Sevede	93,7 (49,5)			96,6	108,4		105						356	112,85	(126,7)
Aspeland	57,25 (52 ³)						126,4					180,25		153,3	168,4 (195)
Handbörd															
Stranda	42,5		169,8	157,25			208,75							178,6	324
Norra Möre															
Södra Möre	87,5						378				637,2	751,5		588,9	575,9

¹ Artalen i tabellerna avser åren för uppbördén, ej för skörden (genomgående annorlunda hos Forssell). Om de territoriella enheterna se ovan s. 279 not 3.

² Jfr ovan s. 293 ff.

³ Efter 1529 års avlösningspriser (jfr ovan s. 280). - Kursiverade belopp markerar sämjor.

TABELL 3
Biskopstionde i Sunnerbo härad »1514» (Kh 54) och 1544-55 (Prostarnas tionderäkenskaper).

Socknar	Smörsånjor och spannmålstionde omräknade i mark örtug									
	»1514»	1544	1545	1547	1550	1553	1555			
Agunnaryd	15	15	47	29,8						
Annerstad	18	18	52,8	30,4						
Angelstad	30	30	52,5	25,2						
Berga	42	30	66,4	60,7						
Dörarp	3,75	0	1,5	0,8						
Göteryd	24	24	43	28,6						
Hallaryd	9	9	37,1	23,4						
Hallsjö	3,75	3	9	5						
Hamneda	24	24	47,4	29						
Hinneryd	10,5	5,25	59,8	29,2						
Kånna	12	12	25,4	14,8						
Lidhult	7,5	7,5	17,6	9						
Ljungby	18	16,5	42,2	11,8						
Markaryd	12	12	64,7	32,8						
Nöttja	18	5,25	17,5	13,1						
Odensjö	9	9	19,4	9,8						
Pjätteryd	12	10,5	28,3	23,2						
Ryssby	30	30	46,4	24,7						
S. Ljunga	24	24	52	19,8						
Torpa	18	16,5	23,3	8						
Traryd	12	12	28,2	16						
Tutaryd	4,5	4,5	14,5	5,6						
Vittaryd	7,5	6	14,4	11,4						
Vrå	3	4,5	7,6	7,7						
Summa	367,5	328,5	818	468,8	830,4	766,3	750			

Kyrkans tionde och kronans

309

Socknar	Smörsämja (tunnor)		Spannmålstionde (tunnor)																	
			1544			1545			1547			1550			1553			1555		
			råg	korn	havre	råg	korn	havre	råg	korn	havre	råg	korn	havre	råg	korn	havre	råg	korn	havre
Agunnaryd	10	10	9 ² / ₃	20 ¹ / ₃	12 ¹ / ₃	17	12 ¹ / ₃	17	12 ¹ / ₃	17	12 ¹ / ₃	17	8	8	8	8	8	12	(9)	
Annerstad	12	12	13 ² / ₃	16 ¹ / ₃	17	12	17	12	17	12	17	12	8	11	11	11	11	14	(5 ¹ / ₂)	
Angelstad	20	20	13 ² / ₃	16 ¹ / ₃	17	12	17	12	17	12	17	12	8 ² / ₃	12	12 ¹ / ₂	12	12 ¹ / ₂	14	(11)	
Berga	28	20	15	27	25 ² / ₃	31 ¹ / ₃	5 ² / ₃	25 ² / ₃	31 ¹ / ₃	5 ² / ₃	25 ² / ₃	31 ¹ / ₃	3	20 ¹ / ₂	20 ¹ / ₂	20	24 ² / ₃	14	(19 ² / ₃)	
Dörarp	2 ¹ / ₂	0	1	1	1 ¹ / ₃	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃	1 ¹ / ₃	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃	1	2 ² / ₃	2 ² / ₃	(2 ² / ₃)	1	1	(1)	
Göteryd	16	16	10 ¹ / ₃	17	12	16	1 ¹ / ₃	12	16	1 ¹ / ₃	16	1 ¹ / ₃	17	7 ² / ₃	7 ² / ₃	(7 ² / ₃)	10 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂	(6 ² / ₃)	
Hallaryd	6	6	8 ¹ / ₃	15	10 ² / ₃	12	1 ¹ / ₃	10 ² / ₃	12	1 ¹ / ₃	12	1 ¹ / ₃	1	5	5	(6 ¹ / ₂)	8	8	(4 ¹ / ₂)	
Hallsjö	2 ¹ / ₂	2	1 ² / ₃	4	2	2 ² / ₃	1 ¹ / ₃	2	2 ² / ₃	1 ¹ / ₃	2 ² / ₃	1 ¹ / ₃	1 ¹ / ₂	2 ² / ₃	2 ² / ₃	(2 ¹ / ₂)	1 ² / ₃	1 ² / ₃	(2)	
Hanneda	16	16	11	17 ² / ₃	14	14	1 ¹ / ₃	14	14	1 ¹ / ₃	14	1 ¹ / ₃	17	12	(11 ¹ / ₂)	(11 ¹ / ₂)	16 ¹ / ₂	16 ¹ / ₂	(8 ¹ / ₂)	
Hinneryd	7	3 ¹ / ₂	11 ² / ₃	20 ¹ / ₃	14 ² / ₃	7	13	14 ² / ₃	7	13	14 ² / ₃	7	17	7 ² / ₃	(5)	(5)	11 ¹ / ₂	11	(6 ¹ / ₂)	
Kånna	8	8	7 ² / ₃	7	8 ¹ / ₂	4 ¹ / ₃	1 ² / ₃	8 ¹ / ₂	4 ¹ / ₃	1 ² / ₃	4 ¹ / ₃	1 ² / ₃	3 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂	(7)	(7)	9 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂	(4)	
Lidhult	5	5	3	5 ² / ₃	4	3 ² / ₃	1	4	3 ² / ₃	1	3 ² / ₃	1	4	1 ² / ₃	(1 ¹ / ₂)	(1 ¹ / ₂)	4 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂	(4)	
Ljungby	12	11	12 ¹ / ₃	14 ¹ / ₃	5 ¹ / ₂	6	1	5 ¹ / ₂	6	1	6	1	11	9 ¹ / ₂	(7 ² / ₃)	(7 ² / ₃)	9 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂	(7 ² / ₃)	
Markaryd	8	8	13 ² / ₃	21 ² / ₃	17	9 ¹ / ₂	5	17	9 ¹ / ₂	5	9 ¹ / ₂	5	16	8 ² / ₃	(6 ² / ₃)	(6 ² / ₃)	10 ² / ₃	10 ² / ₃	(9)	
Nöttja	12	3 ¹ / ₂	5	5 ² / ₃	1	7 ¹ / ₂	5	1	7 ¹ / ₂	5	7 ¹ / ₂	5	1	6 ¹ / ₃	(4 ¹ / ₂)	(4 ¹ / ₂)	8	8	(4)	
Odensjö	6	6	5 ² / ₃	6	2 ² / ₃	4	4	2 ² / ₃	4	4	2 ² / ₃	4	6	2	(1 ² / ₃)	(1 ² / ₃)	4 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂	(4)	
Pjätteryd	8	7	7	11	10 ² / ₃	12	3 ² / ₃	11	10 ² / ₃	12	3 ² / ₃	11	11	5	(4 ¹ / ₂)	(4 ¹ / ₂)	7 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂	(6 ¹ / ₂)	
Ryssby	20	20	9 ² / ₃	20	11 ¹ / ₃	11	3 ² / ₃	20	11 ¹ / ₃	11	3 ² / ₃	11	20	8	(10 ² / ₃)	(10 ² / ₃)	9 ² / ₃	9 ² / ₃	(10 ¹ / ₂)	
S. Ljunga	16	16	12 ¹ / ₃	19 ¹ / ₃	9 ² / ₃	10	1 ² / ₃	9 ² / ₃	10	1 ² / ₃	10	1 ² / ₃	4	9	(9 ² / ₃)	(9 ² / ₃)	9	9	(3)	
Torpa	12	11	5 ² / ₃	7	4 ¹ / ₂	3	1 ¹ / ₃	4 ¹ / ₂	3	1 ¹ / ₃	3	1 ¹ / ₃	7	6	(3)	(3)	13 ² / ₃	13 ² / ₃	(9)	
Traryd	8	8	6 ¹ / ₃	9 ¹ / ₃	5 ¹ / ₃	8 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃	5 ¹ / ₃	8 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃	8 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃	7	6 ¹ / ₃	(16)	(16)	9	9	(5)	
Tutaryd	3	3	4 ¹ / ₃	5	2 ¹ / ₃	2 ² / ₃	1	2 ¹ / ₃	2 ² / ₃	1	2 ² / ₃	1	5	1	(2 ³ / ₃)	(2 ³ / ₃)	1	1	(1)	
Vittaryd	5	4	3	6	4 ¹ / ₂	6 ¹ / ₃	1	4 ¹ / ₂	6 ¹ / ₃	1	6 ¹ / ₃	1	6	4	(4)	(4)	5	5	(2 ² / ₃)	
Vrå	2	3	1 ² / ₃	3	3 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	3	3 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	3	2 ¹ / ₂	3	3	1 ² / ₃	(1)	(1)	4 ² / ₃	4 ² / ₃	(2 ² / ₃)	
Summa	245	219	192 ¹ / ₃	296	88 ¹ / ₂	222	321 ¹ / ₂	176 ¹ / ₂	128	11 ¹ / ₂	163 ² / ₃	(149 ¹ / ₃)	2	219 ¹ / ₂	(136 ² / ₃)	(136 ² / ₃)	2	219 ¹ / ₂	1	
													2	219 ¹ / ₂	113 ¹ / ₂	113 ¹ / ₂	2	219 ¹ / ₂	1	

^s Siffrorna inom parentes inkluderar den s. k. munkaskäppan (jfr ovan s. 284 not 19).

TABELL 4

Biskopstionde i Växjö stift enligt förreformatoriska sämjor (»1530») och tionderäkenskaperna 1550, 1558 och 1559.⁶

Socknar	»1530»			Medeltal tunnor spannmål 1550, 1558 och 1559	Procentuell förändring »1530»-1550/59	
	Tunnor		Mark örtug		+	-
	Råg	Korn				
<i>Norrvidinge:</i>						
Berg	5 ¹ / ₂	13 ² / ₃		21	10,5	
Ormesberga	2	5 ² / ₃		6		22,1
Tjureda	4	12		12		25
Tolg	2	27		26		10,3
Asa	6	18		19		20,8
<i>Uppvidinge:</i>						
Hornaryd	2	3 ¹ / ₃		6 ¹ / ₃	18,9	
Drev	3	5 ¹ / ₂		9 ¹ / ₃	10	
Sjösås	4	6 ¹ / ₃		18	74,8	
Eke	4	8		10		16,7
Dädesjö	2	14 ¹ / ₃		31	90	
<i>Konga:</i>						
Furuby	4 ² / ₃	7		15 ¹ / ₃	31,6	
Hemmesjö	8	6		13		7,1
Tegnaby	6	6 ¹ / ₂		10 ¹ / ₃		17,6
Ö. Torsås	11	16		30 ¹ / ₃	12,2	
Nöbbele	10	14		19 ¹ / ₂		21,7
Uråsa	1 ¹ / ₃	4 ¹ / ₃		9	58	
<i>Kinnevald:</i>						
Jät	3	7		11	10	
Tofta	6	8		9		35,7
Vederslöv	8	11		16		15,8
Dänningelanda	3 ¹ / ₃	4		6 ² / ₃		9,6
Öjaby	1 ² / ₃	7 ¹ / ₃		8 ¹ / ₃		7,8
<i>Allbo:</i>						
Härlöv	2	4 ¹ / ₃		4		
Slätthög	7	14		26	23,8	36,5
Mistelås	5	4		9 ² / ₃	7,5	
Aringsås	5	12 ² / ₃		17 ¹ / ₃		1,8
Hjortsberga	2 ¹ / ₃	5 ¹ / ₃		16	107,8	
Skatelöv	8	34		37 ² / ₃		10,2

Kyrkans tionde och kronans

311

Socknar	» 1530 »			Medeltal tunnor spannmål 1550, 1558 och 1559	Procentuell förändring » 1530 » - 1550/59	
	Tunnor		Mark örtug		+	-
	Råg	Korn				
<i>Uppvidinge:</i>						
Nottebäck/Granhult			13,5	29	222,2	
Åseda			15	29	190	
Älghult			13,5	30	233,3	
Lenhovda			13,5	29	222,2	
Hälleberga			5	10 ¹ / ₃	212,1	
Algutsboda			10,5	28 ² / ₃	310	
<i>Konga:</i>						
Vissefjärda			2,25	4 ² / ₃	212	
Långasjö			6	15 ¹ / ₃	282,5	
Ljuder			5	18 ² / ₃	463,7	
Hovmantorp			7,5	11	120	
Älmeboda			13,5	25	177,7	
Linneryd			10,5	27 ¹ / ₃	290	
Väckelsång			15	25 ¹ / ₂	155	
<i>Kinnevald:</i>						
Urshult			7,5	25	400	
Almundsryd			6	14 ² / ₃	267,5	
<i>Allbo:</i>						
V. Torsås			2,5	21 ¹ / ₃	1159	
Virestad			15	49	390	
Stenbrohult			4	19	603,7	

* Vid beräkningen av den procentuella förändringen har penningssämjorna omräknats till tunnor spannmål enligt värderingen 1 tunna = 1,5 mark örtug (jfr ovan s. 293 not 18 och s. 303). Råg, korn och havre har beräknats efter värde-
relationen 1-1-0,5.

ZUSAMMENFASSUNG

Bereits im 11. Jahrhundert ist der Anspruch der Kirche auf den Zehnten in Schweden belegt; während des folgenden Jahrhunderts wurden dann die Verteilungsprinzipien ausgestaltet, die später im grossen ganzen für den Rest der katholischen Zeit gelten sollten. Steuerobjekte waren im Prinzip alle Bodenerträge („Feldzehnt“) und alles unbeseelte Lebendige („Viehzehnt“). Während der Viehzehnt den Sprengelpfarrern vorbehalten war, wurde der Feldzehnt in den meisten Provinzen geviertelt: der Sprengelpfarrer erhielt ein Drittel, während die beiden übrigen Drittel zu gleichen Teilen zwischen Bischof, Sprengelkirche und den Armen geteilt wurden. Spätere Dispositionen führten jedoch dazu, dass Spital, Domkapitel und andere Institutionen den Armenzehnt verwalteten, oder dass er dem bischöflichen Anteil zugeschlagen wurde.

Infolge der kirchenpolitischen Veränderungen während der Regierung Gustav Vasas kam der Zehnt mit Ausnahme des Anteils für den Sprengelpfarrer unter die Verwaltung der Krone. Dieser Umlegungsprozess lässt sich nicht in Einzelheiten verfolgen, dürfte aber zu Anfang der 1540er Jahre abgeschlossen gewesen sein. Aus dieser Zeit liegt ein umfassendes Material über das Zehntaufkommen in der Regie der Krone vor, und auf der Grundlage dieses Materials hat man versucht, auch Berechnungen über die Zehnteinnahmen der mittelalterlichen Kirche anzustellen. Man kam zu dem Ergebnis, dass diese ungefähr dieselbe Grössenordnung gehabt hätten, wie die Steuereinnahmen der Krone um 1530.

Eine derartige Methode kann nur unter der Voraussetzung zu einem richtigen Ergebnis führen, dass die Prinzipien der Veranlagung und Besteuerung keine wesentlichen Veränderungen erfuhren, als der Zehnt von einer kirchlichen zu einer in der Hauptsache staatlichen Auflage wurde. Das fragmentarisch erhaltene Material aus dem Mittelalter lässt dabei sichere Schlüsse für das Land als ganzes nicht zu. Für bedeutende Gebiete, die Diözese Växjö und den småländischen Teil der Diözese Linköping, besitzen wir jedoch ein früher unbeachtet gebliebenes kamerales Material aus vorreformatorischer Zeit, welches klar erkennen lässt, dass die Zehnteinnahmen der Kirche erheblich geringer waren als diejenigen, welche das Steueraufkommen spiegelt, das in den vierziger und fünfziger Jahren des 16. Jahrhunderts der königlichen Kammer zufiel. Der mittelalterliche Zehnt in diesen Gebieten wurde nämlich in Form von „*sämjor*“ („Übereinkünften“) erhoben, deren Grösse Jahr für Jahr

unverändert blieb, und die damit im Prinzip vom Ausfall der Ernte unabhängig waren. Quantitativ betragen diese Zehntübereinkünfte nur 15-40 % des entsprechenden Zehntaufkommens, das sich aus dem nachreformatorischen Material ablesen lässt. Die niedrigsten Zahlen beziehen sich durchweg auf ausgesprochene Waldgebiete.

Dieses Resultat verändert nicht nur das Bild der Zehnteinnahmen der mittelalterlichen Kirche, es zeigt auch, dass die kirchenpolitischen Neuerungen der Zeit Gustav Vasas zu einem stark vermehrten Steuerdruck für die einzelnen Zehntzahler, d.h. in erster Linie die Bauern, führten.

Schon seit dem Ende der 1520er Jahre waren von Seiten der Krone Massnahmen zu einer effektiveren Zehnteinzahlung angeordnet worden, während parallel damit ein immer grösserer Anteil der Zehnteinnahmen der Kirche für die Krone eingezogen wurde. Diese Massnahmen erreichten ihren Höhepunkt in einer Verordnung vom Frühjahr 1542, in der eine rigorose Eintreibung nach dem Buchstaben des Gesetzes vorgeschrieben wurde sowie eine unter Eid abgegebene Erklärung eines jeden Zehntzahlers über den Umfang von Aussaat und Ernte. Die wirtschaftlichen Konsequenzen des Erlasses müssen für die Bevölkerung Smålands mit ihren günstigen Zehntübereinkünften eine ernste Drohung bedeutet haben, und dies umso mehr, als andere Eingriffe fiskalischer Natur im Jahre zuvor eine kräftige Erhöhung der Steuerlast bedingt und eine latente Aufruhrstimmung hervorgerufen hatten. Besonders die arme Bevölkerung der Waldgebiete war von der Neuordnung betroffen worden.

Die drohenden Konsequenzen der kirchenpolitischen Entwicklung für den einzelnen Zehntzahler haben einen deutlich nachweisbaren Anteil an dem Ausbruch des grossen småländischen Aufruhrs, der Dackefehde, im Juni 1542. Sie bestimmen wesentlich die Einstellung der Landbevölkerung zu der kirchlichen Neuordnung, die Klagen über „die gierigen lutherischen Pfarrer“ und die Forderungen nach einer Rückkehr zu dem, „was alt und herkömmlich gewesen war“.

Nach der Niederschlagung des Aufruhrs wurden die königlichen Intentionen insofern durchgeführt, als die günstigen Zehntübereinkünfte durch eine im Prinzip im Verhältnis zur Ernte geschätzte Zehntauflage ersetzt wurden, was für die meisten Gebiete einen mehr als verdoppelten Steuerdruck ergab.